

ЭРИХ ФРОММ

ОЗОДЛИКДАН ҚОЧИШ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2021

УЎК: 821.512.133

КБК: 159.923

Ф – 93

Фромм, Эрих

Озодликдан қочиш / Эрих Фромм. Таржимон Қ.Рўзматзода. Масъул муҳаррир Ш.Мадаева. Тақризчилар Г.Наврўзова ва бошқ. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2021. – 352 б.

Озодлик аслида нимани англатади?

Унга етишиш кимлар учундир эзгу орзу бўлса, айримлар учун эса таҳдид кабирими?

«Озодликдан қочиш» асари таҳлилининг кўрсатишича, ҳозирги инсон ҳали ҳамон ташвишлар исканжасида: у турли диктаторларга ўз озодлигини беришга ёки уни бутунлай йўқотишга, эркин инсонга айланишга эмас, балки машинанинг кичик мурватчаси бўлишга мойилдир. Биз ёлғизлик ва кучсизликдан халос бўлишда ўз шахсимиздан воз кечишга ёки хулқ-атворнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган андазалари остига беркинишга тайёр эканлигимизни намоён қиламиз.

Биз ҳис-туйғуларимизга кўра яшасак – озодмиз, маълум қолип доирасида, ақл билан иш тутар эканмиз – озодликдан қочаётган бўламиз.

Бирор ишни ёки вазифани мажбур бўлиб эмас, чин дилдан, истак ва хоҳишга кўра бажариш – эришиладиган натижанинг нечоғлик юксак бўлишини таъминлайди. Демак, озодликнинг баҳоси – самараси ана шундай!

Мазкур асарда муаллиф инсон кўп ҳолатларда мустақил, ақлли, об'ектив бўлиш учун етарли даражада вояга етмаганини таъкидлайди.

Сиз-чи, бу борада қандай фикрдасиз?

Таржимон

Қодирқул РЎЗМАТЗОДА, фалсафа фанлари доктори (DSc), доцент

Масъул муҳаррир

Шаҳноза МАДАЕВА, фалсафа фанлари доктори, профессор

Тақризчилар

Гулчеҳра НАВРЎЗОВА, фалсафа фанлари доктори, профессор

Мамажон МАМАТОВ, фалсафа фанлари доктори, профессор

Инглиз тили нусхасига солиштириб, таҳрир қилувчи

Раҳимжон ҚУДРАТОВ

ISBN 978-9943-20-378-5

© Эрих Фромм, «Озодликдан қочиш». «Янги аср авлоди», 2021 й.

Агар мен ўзим учун оёққа турмасам, ким мен учун оёққа туради? Агар мен фақат ўзимни ўйласам, у ҳолда мен кимман? Агар ҳозир одам бўлмасам, қачон одам бўламан?

**Талмуд ҳикмати,
Мишна, Абот**

Мен сени на самовий, на ер, на ўлимга, на абадиятга маҳжум қилиб яратдим, зеро, сен ўз хоҳиш-ироданг ва виждонингга кўра озод бўлишинг, ўз-ўзингни кашф этишинг ва яратишинг мумкин. Мен сенга фақат ўсиш, ўз хоҳиш-иродангга кўра ўзгариш имконини тухфа қилдим. Сен ўзингда бутун коинот ҳаётини мужассам этасан.

**Пико делла Мирандола,
«Инсон қадри тўғрисида нутқ»**

Шундай қилиб, инсоннинг туғма ва ажралмас ҳуқуқларидан бошқа ҳамма нарсани ўзгартириш мумкин.

Томас Жефферсон

ЯНГИ ГУМАНИЗМ ВА ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Мустақиллик даврида ривожланган Фарб мамлакатлари олимларининг асарларини бемалол ўрганиш, таҳлил қилиш, уларнинг илғор ғояларини ижодий ривожлантириш, миллий тараққиётимизга халақит бераётган ўлик ақидалардан қутулишга ёрдам бера оладиган илмий ва фалсафий дунёқарашимиз асосларини яратиш имконига эга бўлдик.

Эрих Фромм, шубҳасиз, ҳозирги замон жаҳон психологиясининг буюк классиги, фрейдизм ва марксизмнинг бирёқдамалигини бартараф этишга интилган, шахснинг оригинал янги концепциясини яратган ва янги гуманизм ғояларини илғари сурган XX асрнинг машҳур мутафаккирларидан биридир.

Улуғ мутафаккир дунёқарашининг шаклланишида XX асрда рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, қирғинбарот жаҳон урушлари, ижтимоий инқилоблар чуқур из қолдирган. Олимнинг ўзига хос фалсафий таълимоти моҳиятини чуқурроқ идрок этиш учун унинг илмий қизиқишлари ва дунёқараши шаклланишига кучли таъсир кўрсатган омиллар ҳақида мухтасар тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Эрих Фромм 1900 йил 23 мартда Германиянинг Франкфурт шаҳрида тақводор руҳоний оилада дунёга келди. Отаси узум виноси савдоси билан

шуғулланган. Боболари эса раввин (иудаизм дини руҳонийси) бўлганлар. Онаси Роза Краузе Россиядан Финландияга кўчиб бориб, иудаизмни қабул қилган рус эмигранти эди.

Эрих патриархал анъаналарига содиқ, тақводор ва меҳнаткаш оила муҳитида вояга етди. Пухта бошланғич маълумот олганидан сўнг гимназияда лотин, француз, инглиз тилларини чуқур ўрганиш билан бир қаторда христиан ёзма ёдгорликларини ўрганишга қизиқди. Диний матнларда баён этилган шафқатсиз жанглардаги қаҳрамонликлар унга ёқмаса-да, Одам Ато, Момо Ҳаво тарихи, Иброҳим пайғамбар, айниқса, Исо пайғамбар ҳақидаги ривоятларни катта қизиқиш билан ўрганди.

Эрих Фромм гимназиянинг юқори синфида ўқиб юрган йиллари бошланган Биринчи жаҳон уруши оммавий ақлсизликнинг ёрқин намунаси сифатида унинг дунёқарашида чуқур таассурот қолдирди.

Бу ҳам етмаганидек, худди ана шу вақтда унинг шахсий ҳаёти яна бир унутилмас фожиага гувоҳ бўлди: оиланинг яқин дўсти, истеъдодли рассом, ёш ва гўзал қўшни қиз касалманд отасининг вафотидан сўнг шу куниёқ ўз жонига суиқасд қилади; отаси билан бирга дафн этишларини васият қилади.

Шу воқеадан сўнг Эрих ҳаёт ва ўлим тўғрисида изтироб билан фикр юрита бошлайди. Яна муҳими, бу қизнинг ўз отасига бўлган муҳаббати нега бунчалар кучли эканлигини, у ҳаёт қувончларидан кўра, отаси билан ҳатто вафотидан кейин ҳам нега бирга бўлишни афзал кўрганлигини билишга ҳаракат қилди.

Ана шу кузатишлар Эрих Фроммни психоанализга етаклади. У инсон хулқ-атворининг мотивларини англашга интилди.

У 1918 йили Франкфурт университетига психология, фалсафа, социология фанларини ўргана бошлади. Кейинроқ Гейдельберг университетига Макс Вебер, Адольф Вебер, Карл Ясперс, Генрих Риккерт сингари жаҳонга машҳур немис олимларидан сабоқ олди. 22 ёшида фалсафа доктори илмий даражасини олди. Сўнг Мюнхен ва Берлинда психоанализ бўйича ўқишини давом эттирди.

20-йилларда Зигмунд Фрейднинг руҳий таҳлил назарияси Эрих Фромм илмий қизиқишларининг манбаи бўлди. Умр йўлдоши, билимдон психолог Фрида Рейхманнинг бевосита таъсири ва кўмагида психоанализ (руҳий таҳлил)нинг клиник амалиёти билан шуғулланди. Улар гарчи тўрт йил эр-хотин бўлиб яшаган бўлсалар ҳам, бутун ҳаётлари давомида дўст ва ҳамкор бўлиб қолдилар.

Ўз даврида унча машҳур бўлмаган немис олими Иоганн Якоб Бахофеннинг илмий ғоялари Эрих Фромм илмий қизиқишларининг учинчи муҳим манбаи бўлди: унинг оналик ҳуқуқи тўғрисидаги ғояси кейинчалик Эрих Фроммнинг фрейдча либидо назариясини рад этишида муҳим далил бўлди.

Эрих Фромм 20-йилларда буддизм таълимоти билан танишди. Бу таълимотни ўзининг ижодий фаолиятидаги муҳим янгилик сифатида қабул қилди.

Фромм 1927 – 1929 йиллардан бошлаб ўз асарларини чоп эта бошлади. Унинг «Психоанализ ва социология» мавзuidaги илмий маърузаси ҳамда «Аналитик ижтимоий психологиянинг методи ва вазифалари тўғрисида: психоанализ ва тарихий материализм тўғрисида мулоҳазалар» номли мақоласи илмий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотди.

Эрих Фромм 1930 – 1939 йилларда Макс Хоркхамер асос солган Франкфурт ижтимоий тадқиқотлар институтида фаолият кўрсатди. У институт-

нинг ижтимоий психология бўлимини бошқарди. Немис ишчи-хизматчилари ўртасида ўтказилган тадқиқотларини таҳлил қилиб, 1932 йили ишчилар синфи Гитлернинг диктаторлик режимига қаршилик кўрсата олмайди, деган хулосага келди.

1933 йили Эрих Фромм Германияни тарк этиб, АҚШнинг Чикаго, кейин эса Нью-Йорк шаҳрига кўчиб борди. Шу ерда яна Хоркхаймернинг институти билан ижодий ҳамкорликни давом эттирди.

Эрих Фромм «Авторитет ва оила» дастури бўйича олиб борган тадқиқотларининг маҳсули сифатида «Озодликдан қочиш» асарини яратди ва уни 1941 йили чоп этди (Кейинчалик Теодор Адорно «Авторитар шахс» (1950) асарини яратишда унинг материалларидан фойдаланди). Айни вақтда «Ижтимоий тадқиқотлар журналі»га муҳаррирлик қилди. 40-йилларда Американинг турли олий ўқув юртларида дарс берди, америкалик психоаналитикларнинг турли уюшмаларида иштирок этди.

1946 йили Вашингтонда «Психология, психиатрия ва психоанализ институти» ташкил этилгач, Эрих Фромм психоанализ бўйича мутахассислар тайёрлашда фаол иштирок этди. Бироқ у ҳеч қачон бирон-бир кафедранинг ординар профессори бўлиб қолмади: бир неча туташ фанлар бўйича маърузалар ўқиди. Антропология, политология, ижтимоий психология маълумотларини умумлаштирибгина қолмай, дарсларини клиник амалиёт фактлари билан бойитди.

Эрих Фромм 50-йилларга келиб, Зигмунд Фрейд таълимотидан алоқасини бутунлай узди ва ўзининг оригинал шахс концепциясини яратди ва уни «радикал гуманизм», деб атади. Унинг «Инсон ўз-ўзи учун» асари ана шу муаммога бағишланади.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг Эрих Фромм Мексиканинг денгиз бўйидаги Куэро-Вако шаҳрида яшади ва Мехико Миллий университетида профессор лавозимида ишлади, АҚШнинг бир неча университетларида маърузалар ўқиди.

Унинг 50-йилларда ижтимоий-назарий, ижтимоий-сиёсий муаммоларга бағишланган «Психоанализ ва дин», «Эртақлар, афсоналар ва туш кўриш», «Соғлом жамият» (1955), «Севиш санъати» (1956), «Марксда инсон образи» (1961), «Инсон қалби» (1964), «Инсон деструктивлиги анатомияси» (1973) асарлари катта шуҳрат келтирди.

60-йилларда америкалик сиёсатчилар АҚШ ва СССР сингари икки буюк давлат муносабатларидаги кескинликни юмшатиш ғоясини илгари суриши муносабати билан Эрих Фромм «Америка антикоммунизмининг деструктив потенциали», шунингдек, «бутун дунё хавфсизлиги йўлида соғлом рационал тафаккур»нинг зарурлиги ҳақида ёзди.

Эрих Фромм 1962 йил кузида Москвада бўлиб, қуролсизланиш муаммоларига бағишланган халқаро конференцияда кузатувчи сифатида қатнашди.

60-70-йилларда «кибернетик жамият»ни таҳлил қилиш асосида «ижтимоий характерларнинг мустақил типологияси»ни яратиб, шундай дейди: «Бегоналашган жамият инсонни предметлаштиради, қум заррасига, гигант машинанинг филдирагига айлантиради. Бундай жамият, шубҳасиз, «шахснинг деструктив типини» яратади, бу эса «бутун инсоният учун таҳдид солади».

Америка қитъасидаги психотерапия амалиёти Эрих Фроммни XX асрдаги неврозларни биологик омиллар билан изоҳлаб бўлмайдиган, индустриал жамиятда майл ва инстинктлар одамлар хулқ-атво-

рининг етарли детерминанти эмас, деган хулосага олиб келди.

Эрих Фромм янги гуманизмнинг энг муҳим принциплари сифатида қуйидагиларни кўрсатди:

– ишлаб чиқариш иқтисодиётга эмас, балки инсонга хизмат қилсин;

– инсон ва табиат ўртасидаги муносабатлар бир-бирини талаш ва эзиш эмас, балки кооперация асосига қурилиши керак;

– антагонизмлар ҳамма жойда бирдамлик, қардошлик ва ҳамкорлик муносабатлари билан алмашилиши зарур;

– барча ижтимоий тадбирларнинг олий мақсади инсон бахти ва инсонни азоб-уқубатлардан қутқариш бўлиши лозим;

– максимал истеъмол эмас, балки оқилона истеъмолгина инсон саломатлиги ва фаровонлиги учун хизмат қилиши мумкин;

– ҳар бир одам бошқа одамларнинг бахти учун фаолият кўрсатишдан манфаатдор бўлиши ва шунга жалб этилиши керак.

Эрих Фромм ҳаётининг сўнгги ўн бир йили (1969 – 1980)ни Швейцариянинг Локарно шаҳрида ўтказди. 70-йилларда инглиз ва немис тилларида «Иллюзиядан бу томонда» номли ўзининг интеллектуал биографиясини ёзди.

Эрих Фромм 80 йиллик ҳаёти, самарали ижодий фаолияти давомида ҳозирги замон антропологияси, психологияси, фалсафаси ва социологиясининг энг долзарб муаммоларига бағишланган бой илмий мерос қолдирди.

Вафотидан сўнг Германияда Эрих Фромм асарларининг ўн жилдлиги нашр этилди.

Эрих Фроммнинг «Озодликдан қочиш» асари илк бор рус тилидан ўзбек тилига таржима қилин-

ди. Асарда илгари сурилган муҳим назарий қоида ва хулосалар бугунги кунда жамиятимиз ҳаётида рўй бераётган муҳим ўзгариш ва муаммолар моҳиятини тушунишга, илмий тафаккур ривожига халақит бераётган эскича қарашлардан халос бўлишга яқиндан ёрдам бериши мумкин.

Асарни таржима қилиш жараёнида мураккаб психологик тушунчаларга изоҳлар берилди.

Таржима қўлёзмаси билан яқиндан танишиб, унинг сифатини яхшилашга яқиндан ёрдам берган филология фанлари номзоди М.Мирзаев, психология фанлари номзоди М.Отажонов, фалсафа фанлари номзоди Н.Собиров ва бошқа ҳамкасбларимга самимий миннатдорчилик билдираман.

Қодирқул Рўзमतзода,
фалсафа фанлари доктори (DSc), доцент

БИРИНЧИ НАШРИГА СЎЗБОШИ

Бу китоб ҳозирги замон инсон психикаси, шунингдек, ижтимоий ривожланишнинг психологик ва социологик омиллари ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва ўзаро таъсир муаммоларига бағишланган кенг қамровли тадқиқотнинг бир қисми.

Мен бу муаммолар билан кўп йиллардан бери шуғулланияпман, уни яқунлаш кўп вақтни талаб этяпти. Бунинг устига сиёсий ривожланишнинг ҳозирги тенденцияси бугунги кун маданиятининг буюк ютуғи бўлган индивидуаллик ва ҳар бир инсоннинг бетакрорлигига жиддий таҳдид соляпти. Ана шу ҳолат мени яхлит муаммодан узилиб, бутун эътиборимни муаммонинг фақат биргина аспектига, шу кунлардаги маданият ва ижтимоий инқироз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммога – ҳозирги инсон учун озодликнинг аҳамиятини кўрсатиб беришга мажбур қилди.

Агар мен китобхонни цивилизациямиз маҳсули бўлган инсон психологияси ҳақидаги тўлиқ курсни ўрганишга ундасам, мен бажармоқчи бўлган вазифа осонгина ҳал этилган бўларди. Чунки озодликнинг моҳияти ва аҳамиятини ҳозирги замон кишининг психикасини яхлит ҳолда таҳлил қилиш орқалигина аниқлаш мумкин. Ҳозир эса муайян тушунчаларни етарлича ўрганмай туриб, муайян хулосаларга мурожаат қилишга тўғри келмоқда (инсон психикаси тўлиқ курсида шундай қилиш мақсадга мувофиқ бўларди). Мен айрим муаммоларни, ҳатто жуда муҳим муаммоларни йўл-йўла-

кай кўриб чиқдим, баъзан эса уларга ҳатто тил тек- кизмадим. Лекин шунга қарамай, ишонаманки, психолог ҳозирги замон инқирозини тушунишга муносиб ҳисса қўшиши, кечиктириб бўлмайдиган вазифаларни тўла ҳал этишга эриша олмаса-да, шунга интилиши зарур. Ҳайлайманки, ҳозирги ва- зиятни психологик ўрганишнинг катта аҳамият- га эга эканини таъкидлаш билан психологиянинг аҳамиятига ортиқча баҳо бермаслигимиз зарур.

Ижтимоий жараённинг асосий субъекти ин- дивид: интилиш ва ташвишлари, эҳтирослари ва мулоҳазалари унинг эзгулик ёки ёвузликка мойил- лигидир; шу боисдан ҳам унинг характери бу жа- раёнга таъсир этмай қолмайди.

Ижтимоий ривожланиш динамикасини тушу- ниш учун биз индивид ички оламида рўй беради- ган психик жараёнлар динамикасини билишимиз, худди шунингдек, индивидни тушуниш учун унга ўзи яшаётган жамият билан биргаликда қараши- миз зарур.

Мазкур китобнинг асосий ғояси шундан ибо- ратки, тоиндивидуалистик жамият сиртмоқла- ридан озод бўлган ҳозирги инсон ўз шахсини рўёб- га чиқаришга имкон берувчи озодликка эриша олмади, яъни интеллектуал, эмоционал ва ҳиссий қобилиятларини рўёбга чиқара олмади (ҳолбуки, тоиндивидуалистик жамият индивидни айни вақтда чеклаган, унинг хавфсизлиги ва тинчлиги- ни таъминлаган эди).

Озодлик инсон ҳаётига мустақиллик ва эмоцио- налик берди, бироқ шу билан уни бошқалардан ажратди (изоляция қилди), унда кучсизлик ва ташвиш ҳиссини уйғотди.

Бундай якка-ёлғизликка чидаб бўлмайди, инсон олдида икки йўлдан бирини танлаш зарурияти

пайдо бўлди: ё янгича қарамлик ёрдамида озодликдан бутунлай воз кечиш, ёки ҳар бир инсоннинг бетакрорлиги ва индивидуаллигига асосланган позитив озодликни тўла рўёбга чиқариш учун ўсиб-улғайиш.

Гарчи бу китоб башорат бўлишдан кўра ташхис бўлса-да, муаммоларни ҳал этиш эмас, балки таҳлил этиш ва тадқиқотимиз натижалари зарур чора-тадбирлар кўриш йўналишини белгилаши мумкин. Зеро, озодликдан мустабидларча қочиш сабабларини билиш тоталитаризм кучлари устидан ғалаба қилишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат учун зарур шарт-шароит ҳисобланади.

Фикрларимни қўллаб-қувватлаган, конструктив танқид қилган барча дўстларим, ҳамкасб ва шогирдларимга миннатдорчилик билдираман.

Китобхонлар сатр остида берилган муаллифларнинг асарлари изоҳини кўришлари мумкин. Мазкур асарда баён этилган ғоялар учун улардан қарздорман. Бу ишни яқунлашим учун ёрдам берганларга эса, алоҳида миннатдорлик билдираман. Энг аввало, бу мисс Элизабет Браун. У менга китоб композицияси бўйича ўз маслаҳатлари ва танқидий мулоҳазаларини билдирди. Бундан ташқари, қўлёзмани таҳрир қилишда катта ёрдам берган ва китобда кўтарилган фалсафий муаммолар бўйича маслаҳатини аямаган Т.Вудхаузга, доктор А.Зейдеманга раҳмат айтаман.

Эрих Фромм
(1941 йил)

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ НАШРИГА СЎЗБОШИ

Мазкур китобнинг биринчи нашридан бери деярли йигирма беш йил ўтди. Ҳозиргача чоп этилган йигирма тўрт нашр мутахассислар ва номутахассислар, айниқса, китобхонлар орасида ўз ўқувчиларини топди. Мен шундан қувонаманки, Эйвон кутубхонасининг янги нашри мазкур китобни яна ҳам кенг оммалаштиради.

«Озодликдан қочиш» – бу ўрта аср оламининг емирилиши (бунда инсон барча таҳдидларга қарамасдан ўзига ишонч билан қараган, ўзини хавфсиз ҳис этган) туфайли келиб чиққан инсон ташвишлари феноменининг таҳлилидир.

Юз йиллик курашлардан сўнг инсон ҳаддан ташқари кўп моддий неъматлар яратди; дунёнинг бир қисмида демократик жамият барпо этди; у ўзини янгича тоталитар таҳдидлардан ҳимоя қила олди.

Бироқ «Озодликдан қочиш» асари таҳлилининг кўрсатишича, ҳозирги инсон ҳали ҳам ташвишлар исканжасида: у турли диктаторларга ўз озодлигини беришга ёки уни бутунлай йўқотишга, эркин инсон бўлишга эмас, балки машинанинг кичик мурватчаси бўлишга, яхши парвариш қилинадиган ва яхши кийинтириладиган автоматга айланишга мойилдир.

Яна йигирма беш йилдан сўнг қуйидаги савол пайдо бўлади: мазкур китобда очиб берилган ижтимоий ва психологик тенденциялар сақланиб қолдими? Уларнинг бутунлай йўқолиб кетишига олиб келадиган белгилар йўқми? Шубҳасиз, ке-

йинги чорак аср мобайнида инсонда озодликдан қўрқиш, ташвишланишини вужудга келтирувчи, автоматга айланишга мойиллигини кучайтирувчи сабаблар йўқолиб қолмади, балки анча кўпайди.

Шу маънода энг муҳим воқеалардан бири атом энергиясининг кашф этилиши ва уни оммавий қирғин қуроли сифатида қўллаш имкониятининг пайдо бўлишидир. Илгари инсоният тарихида ҳеч қачон ёппасига йўқолиб кетиш ва инсоннинг ўз қўли билан қирилиб кетиш таҳдиди пайдо бўлмаган эди. Бироқ яқинда Кариб инқироzi вақтида Америка ва Европадаги юз миллионлаб кишилар бир неча кун мобайнида ўзимиз ва болаларимиз эртанги кунни кўрадиларми, деган саволга жавоб тополмай қолдилар.¹ Шундан бери шунга ўхшаш инқирозларни бартараф этиш учун кўп саъй-ҳаракатлар қилинган бўлса-да, қирғинбарот қуроллар, тугмалар ва уларни буйруққа асосан босишга мажбур бўлган кишилар, иложсизлик, ғам-ташвиш сақланиб қолмоқда. Ядро инқилоби билан бир қаторда кибернетика инқилоби ҳам ривожланди (бу йигирма беш йил илгари тахмин қилинганидан кўра тез рўй берди).

Биз иккинчи саноат революциясига қадам қўйдик. Эндиликда нафақат инсоннинг жисмоний энергияси (унинг қўли), балки мияси ва асаб реакцияси ўрнини ҳам машиналар эгалламоқда. Энг ривожланган саноатлашган мамлакатларда, жумладан, Америка Қўшма Штатларида янги тур-

¹ Кариб инқироzi – СССР Қуроли Кучлари ҳарбий қисм ва бўлинмалари, ядро қуролларини ўз ичига олган ҳарбий техника, қурол-аслаҳаларининг Кубага махфий равишда жойлаштирилиши туфайли СССР ҳамда АҚШ ўртасида 1962 йилнинг 16 октябрь кунидан 28 октябрь кунига қадар давом этган фавқулодда кескин сиёсий, дипломатик ва ҳарбий қарама-қаршиликни ифодаловчи тарихий атама.

даги ишсизликнинг пайдо бўлиши билан одамлар ташвиши ортиб бормоқда.

Инсон ўзини ниҳоятда ожиз ҳис эта бошлади: унга улкан корхоналар тизимигина эмас, балки ўз-ўзини бошқарувчи, инсондан ҳам тезроқ ва тўғрироқ фикрловчи компьютер олами қарши турганида ўзини яна ҳам ожиз ҳис эта бошлади.

Бошқа бир хавф-хатар – демографик портлаш хавфи кучайди. Биз бу ерда тараққиёт маҳсулини ҳам кўришимиз мумкин: тиббиёт ютуқлари, айниқса, кам ривожланган мамлакатларда аҳолининг шу қадар тез тараққий этишига олиб келдики, ишлаб чиқаришнинг ўсиши унга ета олмаяпти.

Ўтган йигирма беш йил мобайнида инсоннинг яшаб қолишига жиддий таҳдид солаётган гигант кучлар ўсди, шу туфайли инсоннинг озодликдан қочишга интилиши кучайди

Бироқ умид бағишлайдиган белгилар ҳам мавжуд: Гитлер ва Сталин диктатуралари йиқилди. Совет блокада, айниқса, кичик давлатларда (гарчи улар ультраконсерватив ва тоталитар бўлсалар ҳам) сиёсий режимни либераллаштиришга бўлган тенденция аниқ кўзга ташланди.

Қўшма Штатлар ўз таъсирини кучайтиришга интилган турлича тоталитар ҳаракатларга хотиржамлик ва барқарорлик билан жавоб берди. Қора танлиларни сиёсий ва ижтимоий озод қилиш йўлида муҳим қадамлар қўйилди – айниқса, қора танлилар ва оқ танлиларнинг тенг ҳуқуқлилиги учун курашчилар авангардининг жасорат ва интизоми ўчмас из қолдирди.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, озодликка интилиш инсон табиатига хосдир: гарчи у (озодлик) бузиб талқин этилса ҳамда бостирилса ҳам, такрор ва такрор ўз кучини кўрсатаверади.

Бизни тетиклантирувчи бундай фактлар янглишишга олиб келмаслиги керак. Гўё бу китобнинг 1-нашридан кейинги ўтган вақт ичида «озодликдан қочиш» хавфи унча катта эмас, деган хато хулосага олиб келмаслиги керак. Хавф ортди. Бу – ижтимоий психологиянинг назарий кашфиёти ижтимоий ривожланишга таъсир кўрсатиш маъносида фойдасиздир, деган маънони англатадими? Бу саволга ишончли жавоб бериш ғоят мушкул.

Шу соҳада ишлаётган муаллиф ўз фаолияти ва ҳамкасблари фаолиятининг ижтимоий қадр-қиммати ҳақида ҳаддан ташқари оптимист бўлиши мумкин. Ишонч билан айта оламанки, индивидуал ва ижтимоий реалликни англашнинг зарурлиги тобора ортиб бормоқда.

Қисқа қилиб айтганда, бунинг сабаблари қуйидагича: инсон ва жамиятнинг ҳозирги ҳаётини тадқиқ этувчилар учун шу нарса аниқки, олдимиздаги энг мушкул муаммо – инсон ҳис-туйғуси ривожланишининг инсон ақлий ривожланишидан ортда қолаётганлигидир.

Инсон мияси XX асрда яшашда давом этяпти; кўп одамларнинг қалби (ҳис-туйғуси) эса ҳалигача тош асридагидек. Инсон кўп ҳолатларда мустақил, ақлли, объектив бўлиш учун етарли даражада вояга етмади.

Шу сабабли у олий куч(Худо)дан ҳаётига маъно олмоқчи бўлади. Инсон ўзидаги иррационал эҳтиросларни – вайронкорликка мойилликни, нафрат, ҳасад ва қасоскорликни бостиради, у ҳокимият, пул, суверен давлат, миллат олдида тиз чўқади, гарчи у тилда инсониятнинг буюк даҳолари – Будда, пайғамбарлар, Сократ, Исо, Муҳаммад(с.а.в)нинг таълимотларига содиқ эканлигини айтса-да, бу таълимотларни бидъат ва сифиниш воситасига айлантирди.

Инсоният бевақт интеллектуал-техник етуклик билан эмоционал-ҳиссий қолоқлик ўртасидаги ихтилофдан, ўз-ўзини йўқ қилишдан қандай қутулиши мумкин? Бунга жавоб битта: ижтимоий борлиғимизнинг муҳим фактларини тушунишимиз, англашимиз зарур. Буни англаш объективликка бўлган қобилиятимиз ва оқилона мулоҳазани юксалтириб, бизни ўнглаб бўлмайдиган тентакликдан халос этади.

Биз битта авлоднинг ҳаёти давомида тасаввур ва тафаккуримизга ҳалокатли таъсир кўрсатаётган қалбимизнинг барча хатоларини бартараф этишга умид боғлай олмаймиз: эҳтимол, инсоният бир неча юз минг йил давом этган инсоний тарихгача бўлган даврга ўсиб чиқиши учун минг йиллар зарур бўлар.

Бироқ ана шу ҳал қилувчи лаҳзада яхшироқ тушуниш ва кўпроқ объективлик инсоният учун ҳаёт ва ўлим ўртасидаги баҳс-мунозарани ҳал этиши мумкин. Шу боисдан ҳам ижтимоий психологиянинг илмий, динамик ривожланиши гоят муҳимдир. Физика ва тиббиёт ривожини келтириб чиқарган хавф-хатарларга қарши туриш учун ижтимоий психологиянинг тараққиёти зарурдир.

Бу соҳада ишлаётган тадқиқотчилар билимларимиз етарли эмаслигини англашлари мумкин. Умид қиламанки, бунга ўхшаш китоблар олимларга ижтимоий психологияни ривожлантириш зарурлигини кўрсатиб, уларни ўз кучларини ижтимоий психологияни ривожлантиришга ундаши мумкин.

Мендан йигирма беш йил ўтгач, ўз назарий хулосаларингизни ўзгартирасизми, деб сўрашлари мумкин. Айтиш жоизки, фикримча, ўзининг энг

муҳим элементлари билан бу таҳлил тўғрилиги-ча қолмоқда; у янада ривожлантириш ва янги-ча талқин этишга муҳтождир.

«Озодликдан қочиш» асаримни тугатганимдан сўнг ўзим ҳам шундай қилишга уриндим. «Соғлом жамият» китобимда ҳозирги жамиятни таҳлил қилишни кенгайттирдим ва чуқурлаштирдим; «Инсон қандай бўлса, шундай» китобимда авторитет ва кароматга асосланувчи эмас, балки инсон хусусидаги билимларимизга таянувчи ахлоқий нормалар тўғрисидаги масалани кўриб чиқдим; «Севиш санъати» асаримда муҳаббатнинг турли жиҳатларини тадқиқ этдим; «Инсон моҳияти» асаримда нафрат идизлари ва бузғунчиликка мойилликни; ниҳоят, «Иллюзиялар занжирининг нариги томонида» асаримда инсон тўғрисидаги динамик фаннинг икки буюк намояндаси – Маркс ва Фрейд қарашлари ўртасидаги муносабатни кўриб чиқдим.

Умид қиламанки, «Озодликдан қочиш» нинг бу нашри динамик ижтимоий психологияга бўлган қизиқишнинг яна ҳам ўсишига имкон беради, ёшларда фаннинг бу соҳасига ўзини бағишлаш истегадини уйғотади, чунки бу фан ўз ривожланишининг бошланғич нуқтасидадир.

Эрих Фромм
(1966)

1-БОБ. ОЗОДЛИК – ПСИХОЛОГИК МУАММО

Инсонни сиёсий, иқтисодий ва маънавий тушов (сиртмоқ)лардан озод қилишга қаратилган саъй-ҳаракатлар Европа ва Американинг янги тарихи учун қулай шарт-шароит яратди.

Янги ҳуқуқларга эришишни орзу қилган мазлумлар ўз имтиёзларини ҳимоя қиладиганларга қарши озодлик учун курашдилар. Бироқ муайян бир синф ўз озодлиги учун курашган вақтда, мен умум озодлиги учун курашяпман, деб ишонди ва бу билан ўз мақсадларини идеаллаштиришга, барча мазлумларни ўз томонига оғдиришга интилдди.

Аммо озодлик учун узлуксиз давом этган кураш давомида даставвал зулмга қарши курашган синфлар озодлик душманлари билан бирлашдилар; озодликни қўлга киритишлари биланоқ уларда ҳам ҳимоя қилиниши зарур бўлган янги имтиёзлар пайдо бўлди. Жуда кўп марта мағлубиятга учраганига қарамасдан, озодлик барибир ғалаба қилди. Қул бўлиб яшашдан кўра, озодлик учун курашиб ўлиш яхшироқ, деб ҳисоблаган жуда кўп жангчилар озодлик ғалабаси йўлида ҳалок бўлдилар.²

Ана шу ўлим уларнинг индивидуаллиги олий даражада қарор топганлигини тасдиқлади. Тарих шунини исботладики, инсон ўзини бошқаришга, ўзи тўғри деб ҳисоблаган йўсинда фикрлаш ва ҳис этишга қодир. Ижтимоий ривожланиш жараёни инсон қобилиятларининг

² Хусусан, 815 йилда Озарбайжонда Араб халифалигига қарши кўтарилган Бобек бошлигида халқ қўзғолонининг шиори ҳам «Қирқ кун қул бўлиб яшагандан бир кун озод бўлиб яшаган маъқул» эди.

тўла намоён бўлишидек эзгу мақсад томон илдамлик билан яқинлашиб борди.

Иқтисодий либерализм, сиёсий демократия, черковни давлатдан ажратиб ва шахсий ҳаётдаги индивидуализм принциплари эркинликка бўлган интилишга етаклади ва айни вақтнинг ўзида озодлик ўз ифодасини топишига янада яқинлашишга сабаб бўлди.

Қуллик кишанлари бирин-кетин емирила бошлади. Инсон табиат зулмидан қутулди ва табиатнинг хўжайинига айланди; у черков ҳукмронлиги ва давлат абсолютизмини афдариб ташлади.³

Ташқи зулм (зўравонлик)ни йўқ қилиш шунчаки зарурият эмас, балки эзгу мақсад – ҳар бир инсонни озод қилишнинг зарур шарти бўлиб қолди.

Жуда кўп одамлар Биринчи жаҳон урушини сўнгги уруш, унинг тугашини эса озодликнинг узил-кесил ғалабаси, деб ҳисоблади: мавжуд демократиялар кучайгандек, эски монархиялар ўрнига янги демократиялар келгандек бўлиб туйилди. Бироқ бир неча йил ўтмасдан, янги тизимлар пайдо бўлиши биланоқ, асрлар давомида озодлик учун курашда қўлга киритилган барча ютуқларга абадий қора чизик тортилганлиги аён бўлди.

Кўпчилик томонидан қабул қилинган ва энг хатарли бўлган яна бир иллюзия шундан иборат эдики, Гитлерга ўхшаган одамлар гўё давлат аппаратини хоинлик ва айёрлик йўли билан қўлга киритди; улар ва уларнинг қўл остидагилари фақат қў-

³ Абсолютизм – лотинча «absolutes» (шартсиз, чекланмаган) сўздан олинган бўлиб, давлатнинг фуқаролар устидан чекланмаган ҳокимияти ўрнатилган бошқарув шаклини ифодалайди.

пол зўравонликка таянди, бутун халқ эса сотқинлик ва террорнинг чорасиз қурбони бўлди.⁴

Фашистик режимлар устидан қозонилган ғалабадан сўнг ўтган йиллар бундай қарашларнинг хато эканини яққол кўрсатди. Эътироф қилишимиз жоизки, Германияда миллионлаб одамлар ўз озодлигидан зўр бериб воз кечишди. Ҳолбуки, уларнинг ота-боболари озодлик учун бор кучи билан курашган эдилар; улар озодликка интиладилар, аксинча, ундан халос бўлиш йўллариини изладилар; бошқа миллионлаб одамлар эса озодликка бепарқ эдилар, улар озодлик ҳимояси курашиш ва фидо бўлишга арзийди, деган ғояга ишонмас эдилар.

Шу билан бирга, шуни ҳам англадикки, демократия инқирози фақат итальян ва немисларга хос муаммо эмас. У ҳозирги пайтда ҳар бир давлатга таҳдид солади. Айни вақтда инсон озодлиги душманларининг қандай байроқ остида майдонга чиқишлари муҳим эмас. Агар озодликка фашизм⁵ эмас, антифашизм номи билан ҳужум қилсалар, хавф-хатар ҳеч қанча камайиб қолмайди. Бу фикр Жон Дьюи томонидан жуда яхши ифода этилганки, мен уни келтириб ўтаман:

«Бизнинг демократиямиз учун жиддий хавф бошқа тоталитар давлатларнинг мавжудлигида эмас. Ўз шахсий дастурларимизда, ўз ижтимоий институтларимизда шундай шарт-шароитлар мавжудки, улар бошқа давлатларда ташқи ҳокимиятнинг устунлигига, темир интизомга, бир хил-

⁴ Иллюзия – борлиқни, воқелиқни нотўғри идрок қилишдан ҳосил бўлган сохта тасаввур, тушунча.

⁵ Мен «фашизм» терминини итальян ёки герман типдаги диктатурани таърифлаш учун қўллайман. Айнан герман фашизми тизимини кўриб чиқишда нацизм терминидан фойдаланаман.

ликка, доҳийларга қарамликка олиб келди. Хавф ана шунда. Бинобарин, жанг майдони шу ерда, ўзимизнинг ичимизда, ижтимоий институтларимиздадир».⁶

Агар фашизмга қарши курашишни хоҳласак, биз уни тушунишимиз (билишимиз) керак. Хом-хаёл фикрлар бизга ёрдам бермайди, оптимистик формулаларни такрорлайвериш эса худди ёмғир ёғишини чақириш учун ҳинд рақс маросимини ўтказиш каби бефойда ва самарасиздир.

Фашизмнинг пайдо бўлишига имкон берган иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлардан ташқари инсон муаммоси ҳам мавжуд бўлиб, уни тушуниш зарур. Мазкур китобнинг мақсади ҳам ҳозирги замон инсон психикасидаги динамик омилларни таҳлил қилишдир: ана шу омиллар фашистик давлатларда одамларни озодликдан воз кечишга ундади; бундай омиллар миллионлаб кишилар онгида яшашда давом этяпти.

Биз озодликнинг инсоний аспекти, ҳокимиятга бўйсунуш ва ҳокимиятга интилиш ҳақида гапирар эканмиз, энг аввало, қуйидаги саволлар пайдо бўлади: инсон тажрибасида озодлик қандай маъно англатади? Озодликка интилиш инсон табиати билан узвий боғлиқ, деган фикр тўғрими? У инсон яшаётган шарт-шароитга, маданиятнинг муайян даражасига, муайян жамиятдаги индивиднинг ривожланиш даражасига боғлиқми? Озодлик ташқи зўравонликнинг мавжуд эмаслигини англатадимми ёки у ниманингдир мавжуд бўлишини ҳам ифодалайдимми? Агар шундай бўлса, у нима? Қандай ижтимоий ва иқтисодий омиллар озодликка интилишнинг ривожланишига имкон беради?

⁶ John Dewey. Freedom and Culture. G.P. Puthams Sons. New York, 1939.

Озодлик инсон кўтара олмайдиган офир юк бўлиши мумкинми? Ёки озодлик инсон қутулишга интиладиган қандайдир нарсами? Нима учун озодлик баъзи одамлар учун эзгу орзу, бошқалар учун таҳдид? Озодликка туғма интилишдан ташқари бўйсунушга инстинктив интилиш мавжуд эмасмикин? **Агар йўқ бўлса, у ҳолда кўпчиликка хос бўлган доҳийга бўйсунушга бўлган мойилликни қандай изоҳлаш мумкин?** Бўйсунуш ҳар доим кўзга ташланиб турган ташқи ҳокимиятга нисбатан пайдо бўладими ёки бурч ва виждон сингари ички авторитетга бўйсунуш сифатида ҳам намоён бўладими? Бўйсунуш қандайдир яширин қониқишнинг манбаи эмасмикин? Агар шундай бўлса, моҳияти нимадан иборат? Одамларни ҳокимиятга ташналикка нима мажбур қилади: Ҳаётий энергиясининг кучими ёки аксинча, ожизлиги ва бошқалардан мустақил яшашга ноқобиллигимиз? Қандай психологик мотивлар уларда ана шундай интилишнинг кучайишига имкон беради? Ўз навбатида, қандай ижтимоий шарт-шароитлар бундай психологик турткилар учун асос бўлиб хизмат қилади?

Озодликнинг инсоний аспекти ва авторитаризмни таҳлил қилиш бизни психологик омиллар ижтимоий ривожланиш жараёнларининг фаол кучлари сифатида қандай роль ўйнашини кўриб чиқишга ундайди. Бу эса психологик, иқтисодий ва мафкуравий омилларнинг ўзаро таъсири муаммосини ўрганишни талаб этади.

Фашизмнинг бутун бир халқлар учун жозибаторлик кучини тушунишга бўлган ҳар қандай уриниш бизни психологик омилларнинг родини эътироф этишга ундайди. Биз бу ерда сиёсий тизимни назарда тутяпмиз, у моҳиятан инсон шахсий манфаатларининг рационал кучига таянмайди. У

инсондаги шундай шайтоний кучларни жунбишга келтирадики, биз уларнинг мавжудлигига ё ишонмаймиз ёки улар аллақачон йўқолиб кетган, деб ҳисоблаймиз.

Сўнгги асрлар давомида инсон тўғрисида кенг ёйилган фикр шундан иборат эдики, инсон – ақлли мавжудот, унинг фаолияти манфаатлари ва қобилиятларига мувофиқ равишда рўй беради. Ҳатто ҳокимиятга ташналик ва душманликни инсон хулқ-атворининг ҳаракатлантирувчи кучлари деб ҳисоблаган Гоббс сингари муаллифлар бундай кучларнинг мавжудлигини шахсий манфаатларнинг мантиқий маҳсули, деб изоҳладилар. Одамлар тенг экан, бахтли бўлишга бир хилда интилар экан ва ижтимоий бойлик уларни бахтли қилиш учун етарли эмас экан, кураш муқаррардир; одамлар ҳокимиятга интиладилар, бу билан ўз келажаklarини яратадилар. Бироқ Гоббснинг чизмаси эскирди. Ўрта синф ўтмишдаги сиёсий ва диний мулкдорлардан ҳокимиятни тортиб олишда кўплаб ютуқларга эришди.

Миллионлаб одамларнинг иқтисодий аҳволи мустаҳкамланди. Шу билан бир қаторда оламнинг оқилона ташкил этилганлиги, инсоннинг ақлли мавжудот эканлигига бўлган ишонч мустаҳкамланди. Инсон табиатидаги қоронғи ва шайтоний кучлар ўрта асрларга улоқтирилди.

Тарихнинг зулматли даврларига худди сўнган вулқонга қараган сингари назар ташладилар, чунки у хавфсиз эди.

Ҳамма шунга ишонч ҳосил қилдики, ўтмишдаги ёвуз кучлар ҳозирги замон демократияси ютуқлари билан аллақачон йўқ қилинди; олам ёруғ ва хавфсиз бўлиб туйилди, худди шаҳар кўчалари электр нурларидан чароғон бўлгани сингари.

Иқтисодий инқирозлар мунтазам такрорланса-да, тасодифий ҳодиса деб ҳисобланди. Фашизм ҳокимиятга келган вақтда кўпчилик одамлар бунга на назарий, на амалий жиҳатдан тайёр эдилар. Улар ўзларини инсон шунчалар ёвуз ва ҳокимиятга шунчалар ташна бўлишига, ожизлар ҳуқуқини поймол этиб, уларни бўйсундиришга шунчалар интилиши мумкинлигига ишонтира олмас эдилар.

Жуда оз одамларгина вулқоннинг портлашидан олдинги шарқираган овозини эшитдилар. XIX асрнинг оптимизми Ницше ва Марксни турли ўриндан ташвишлантди. Сал кейинроқ Фрейднинг огоҳлантирувчи овози янгради.

Аслида, Фрейд ва унинг шогирдлари жамиятда рўй бераётган жараёнлар тўғрисида жуда содда тасаввурга эга эдилар. Кўп ҳолларда унинг психологияни ижтимоий муаммоларни ҳал этишга қўллаши хато хулосаларга олиб келди. Бироқ у ўзининг куч ва билимини индивидуал психик ва ақлий бузилиш (хасталик)ларни ўрганишга бағишлаб, бизни вулқоннинг энг юқори чўққисига олиб чиқди ва қайнаётган кратерни кузатишга мажбур қилди.

Фрейдга қадар ҳеч ким кўп жиҳатдан инсон хулқ-атворини белгилайдиган иррационал, онгости кучларни кузатиш ва ўрганишга етарлича эътибор бермаган эди. Фрейд ва унинг издошлари ҳозирги замон психологиясида инсон психикасидаги онгости қатламни кашф этибгина қолмай (рационалистар буни бутунлай инкор қилар эдилар), бу иррационал ҳодисалар муайян қонунларга бўйсунганини ва шу боисдан уларни рационал изоҳлаш мумкинлигини кўрсатдилар.

У бизни тушлар таъбирига, соматик симптомларни тушунишга, инсон хулқ-атворидаги ному-

таносиблик тилини тушунишга ўргатди. Ана шу номувофиқлик инсон характерининг бутун тузилиши сингари ташқи олам таъсирлари, айниқса, илк болалик чоғида содир бўлган турли таъсирларга бўлган реакциядир.

Бироқ Фрейд ўз маданияти руҳига шу қадар юқори эътибор билан қарадики, натижада ушбу маданиятнинг муайян, шартланган чегараларидан ташқарига чиқа олмади. Ана шу чегаралар унга ҳатто айрим беморларни тушунишига имкон бермади. Соғлом одамларни, шунингдек, ижтимоий ҳаётдаги иррационал ҳодисаларни тушунишига халақит берди.

Мазкур китоб психологик омилларнинг ижтимоий ривожланиш умумий жараёнидаги ролини таъкидлар экан ва мазкур анализ Фрейднинг айрим фундаментал кашфиётларига, хусусан, онгос-ти кучларнинг инсон характеридаги роли ва бу кучларнинг ташқи таъсирга боғлиқлиги тўғрисидаги кашфиётига асосланар экан, менимча, китобхон учун муаммога ёндашувимизнинг асосий тамойиллари ва Фрейднинг классик концепцияси билан ушбу ёндашувлар ўртасидаги тафовутни билиш фойдали бўларди.⁷

⁷ Психоаналитик ёндашув гарчи Фрейд назариясининг фундаментал ютуқларига таянишига қарамасдан, жуда кўп муҳим жиҳатларда Фрейднинг ўз концепциясидан фарқланишини К.Хорнининг «Психоанализда янги йўллар», Г.Салливеннинг «Ҳозирги замон психиатрияси концепциялари» асарларида кўриш мумкин. Гарчи бу муаллифларнинг кўп масалаларда ёндашуви турлича бўлишига қарамай, бизнинг қарашларимиз билан уларнинг қарашлари ўртасида кўп умумийликлар мавжуд.

Қиёсланг. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. Т. 1. СПб., 1905. С. 171.

Фрейд инсон ва жамиятни бир-бирига қарши қўювчи анъанавий дастурни, шунингдек, инсон табиатининг ёвузлиги тўғрисидаги анъанавий доктринани қабул қилди. Фрейднинг фикрича, инсон моҳиятан ғайриижтимоийдир. Жамият инсоннинг биологик эҳтиёжларини қондиришига имкон бериши керак. Бироқ жамиятнинг бош вазифаси инсондаги асосий, тубан импульсларни тозалаш ва чеклашдир. Ушбу табиий импульсларни жамият томонидан бостирилиши натижасида қандайдир мўъжизавий ҳодиса рўй беради: бостирилган майллар ўз шаклини ўзгартириб, маданий қимматга эга бўлган интилишга (адабиёт, санъатга хос интилишлар) айланади ва шундай қилиб, маданиятнинг асоси бўлиб қолади. Фрейд ана шу бостирилган майлнинг маданий хулқ-атворга ўтиш жараёнини «сублимация» тушунчаси орқали ифодалади.

Агар бостириш даражаси сублимация қила олиш қобилиятига нисбатан ўта кучли бўлса, индивидлар невротик бўлиб қолади (ҳаддан зиёд бостирилган майллар инсонни невротик ҳолатига олиб келади). У ҳолда бостиришни юмшатиш зарур. Умуман олганда, инсон интилиш-майлларини қондириш билан маданият ривожини ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд: бостириш қанча кучли бўлса, маданият ютуқлари ҳам шунча кўп бўлади (ва невротик хасталиклар хавфи ҳам шунча кўп бўлади).

Фрейд таълимотида индивиднинг жамиятга муносабати моҳиятан статик (барқарор) характерга эга: жамият инсоннинг табиий майлларини бостирса (бу билан кўпроқ сублимацияга мажбур этади) ёки жамият инсоннинг табиий майлларини қон-

диришга имкон берса (бу билан маданият қурбон этилади), инсон ўзгаради, акс ҳолда, индивид ахлоқ нуқтаи назаридан доим бир хил бўлиб қолаверади.

Унинг инсон табиати тўғрисидаги концепцияси олдинги психологлар қабул қилган асосий инстинктларга ўхшаб, ҳозирги инсонда намоён бўладиган энг муҳим интилишларни акс эттиради. Фрейд концепциясида индивид, умуман, «инсонни» ифода этади; жамиятимиздаги инсон учун характерли бўлган эҳтирос ва ташвишлар эса инсоннинг биологик табиатида мужассамлашган ўзгармас кучлар қаторига киритилди.

Юқоридаги фикрларни тасдиқловчи жуда кўп-лаб мисоллар келтириш мумкин (масалан, ҳозирги инсондаги душманликнинг ижтимоий асослари, Эдип комплекси ва ҳ.к.), бироқ мен фақат биттаси ҳақида тўхтамоқчиман, чунки бу ижтимоий мавжудот сифатидаги инсон концепцияси учун муҳимдир.⁸

Фрейд инсонни бошқалар билан муносабатда ўрганди, бироқ бу муносабатлар капиталистик жамиятдаги шахс характерига хос бўлган иқтисодий муносабатларга ўхшашдир. Ҳар ким ўзи учун таваккалига ҳамда даставвал бошқалар билан ҳамкорликсиз ишлайди. Бироқ у Робинзон Крузо эмас, бошқалар унга сотиб олувчи, ишчи ёки иш берувчи сифатида зарур: у сотиб олиши ва сотиши, олиши ва бериши керак. Бу ерда гап товар ёки ишчи кучи ҳақида кетишидан қатъи назар, муносабатларни бозор тартибга солади.

⁸ Эдип комплекси (Oedipus complex) – боланинг ўз жинсидаги ота ёки онасини «четга олиб ташлаб» қарама-қарши жинсидаги ота ёки онасини «тасарруф қилиш»ни истаб, ота-онаси билан бўлган муносабатларда бошдан кечирадиган бир гуруҳ гайришуурий хоҳиш, ишқий ва адоват ҳислари.

Шундай қилиб, индивид дастлаб ёлғиз ўзи ягона мақсад йўлида, яъни сотиш ёки сотиб олиш учун бошқа одамлар билан иқтисодий муносабатларга киришади. Инсоний муносабатларнинг Фрейдча концепцияси моҳиятан иқтисодий муносабатлардан нусха олади. Индивид бизнинг кўз олдимизда қондириши зарур бўлган биологик эҳтиёжларнинг тўла йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Ана шу эҳтиёжларни қондириш учун индивид бошқа одамлар билан муносабатга киришади. Шундай қилиб, индивид учун бошқалар «объект» ҳисобланади, унинг ягона мақсади эҳтиёжларни қондириш ҳисобланади.

Фрейднинг фикрича, инсоний ўзаро муносабатлар майдони бозорга ўхшайди: у биологик эҳтиёжларни қондиришни айирбошлашдир. Бу ерда индивиднинг бошқа одамлар билан алоқаси мақсад эмас, балки мақсадга эришиш воситасидир.

Фрейднинг қарашларига зид равишда мазкур китобда қуйидаги ғоя илгари сурилади: **психологиянинг бош муаммоси инсондаги инстинктив эҳтиёжларни қондириш эмас, балки индивиднинг ташқи олам билан ўзига хос боғлиқлигидир.** Бизнинг фикримизча, инсон билан жамият ўртасидаги алоқа статик эмас. Биз, бир томондан, индивид табиий эҳтиёжлар йиғиндисидан иборат; иккинчи томондан, унга боғлиқ бўлмаган ва алоҳида жамият мавжуд бўлиб, у индивид эҳтиёжларини қондириш ёки бостириш билан шуғулланади, дея олмаймиз. Албатта, табиат томонидан шартланган ва ҳамма учун умумий бўлган эҳтиёжлар – очлик, ташналик, жинсий эҳтиёж мавжуд, бироқ инсон характерини бир-биридан фарқлашга олиб келадиган интилишлар – муҳаббат ёки нафрат, ҳо-

кимиятга ташналик ёки бўйсуннишга мойиллик ёки унинг олдида қўрқиш – буларнинг ҳаммаси ижтимоий жараён маҳсулидир. Инсонга хос энг гўзал ва энг хунук жиҳатлар биологик шартланган инсон табиатидан келиб чиқмайди, балки инсон шахси шаклланишининг ижтимоий жараёни маҳсули сифатида вужудга келади.

Бошқача қилиб айтганда, жамият фақат бостириш вазифасини бажарибгина қолмай, шахсни яратиш вазифасини ҳам амалга оширади.

Инсон табиати – инсон эҳтирослари ва ташвишлари – бу маданият маҳсули; аслида, кишининг ўзи – шахс томонидан амалга оширилган узлуксиз саъй-ҳаракатларининг энг муҳим ютуғи бўлиб, ана шу саъй-ҳаракатларнинг узун қайдини биз тарих, деб атаймиз.

Ижтимоий психологиянинг бош вазифаси – инсоннинг тарихий жараёнда шаклланишини тушунишдир. Нима учун бир тарихий даврдан бошқасига ўтиш даврида инсон характерида ўзгариш рўй беради? Нима учун Уйғониш даври руҳи ўрта аср руҳидан фарқланади? Нима учун монополистик капитализм шароитидаги инсон характери XIX асрдаги сингари эмас? Ижтимоий психология нима учун янги қобилиятлар ва янги эҳтирослар, яхшилик ва ёмонлик вужудга келишини тушунтириши керак? Масалан, бизга яхши маълумки, Уйғониш давридан бошлаб то ҳозиргача кишилар шон-шуҳратга жон-жаҳдлари билан интиладилар. Табиийдек туйиладиган бу интилиш Ўрта аср жамияти кишиси учун асло хос эмас эди.

Ана шу даврда одамларда табиат гўзаллигини англаш ривожланди, ҳолбуки, илгари у йўқ эди.

Шимолий Европа мамлакатларида XVII асрдан бошлаб меҳнатга тинимсиз интилиш пайдо бўлди, бунгача озод инсонда меҳнатга бундай интилиш йўқ эди.

Бироқ одамлар тарих томонидан яратилмайди, балки одамлар тарихни яратадилар. Ана шу зиддиятни ҳал этиш ҳам ижтимоий психологиянинг вазифасидир.⁹ Ижтимоий психология нафақат янги эҳтирослар, интилишлар ва ташвишлар ижтимоий жараён маҳсули сифатида қандай вужудга келишини кўрсатиши, балки ўзига хос шаклларда намоён бўладиган инсон энергияси, ўз навбатида, ана шу ижтимоий жараёнларни қай тарзда шакллантиришини ҳам изоҳлаши лозим. Масалан, шон-шуҳрат, ғалабага интилиш ва меҳнат эҳтиёжи шундай куч сифатида намоён бўлдики, буларсиз ҳозирги замон капитализми ривожлана олмас эди; ана шу стимуллрсиз ҳеч ким ҳозирги замон савдо-саноат тизимининг иқтисодий ва ижтимоий талабларига ўзини мувофиқлаштира олмаган бўларди.

Фрейд тарихни ижтимоий таъсирга учрамаган психик кучлар саъй-ҳаракатининг маҳсули, деб тасаввур қилди. Юқоридагилардан аён бўладики, Фрейднинг нуқтаи назари тўғри эмас. Шу билан бир қаторда биз ижтимоий ривожланиш динамикасида инсон омилнинг ролини инкор этадиган назарияларга ҳам қўшила олмаймиз. Бу социологиядан ҳар қандай психологик муаммоларни чиқариб ташлашга интилувчи Дюркгейм ва унинг мактаби сингари социологик назарияларгагина эмас, балки у ёки бу даражада бихевиористик

⁹ Социологар: Р.Бенедикт, Ж.Хелловел, Р.Линтон, М. Мид, Э.Сэпирнинг асарлари билан қиёсланг.

психология билан боғланган назарияларга ҳам тегишлидир.¹⁰ Ушбу назарияларга хос бўлган умумий хатолик шундаки, улар инсон табиатининг ўз динамикаси йўқ, психик ўзгаришларни эса жамиятнинг янги шароитларига мослашиш жараёнида вужудга келган янги «одатлар» нинг пайдо бўлиши сифатида изоҳлаш мумкин, деб ҳисоблайдилар. Гўё психологик омилни эътироф этувчи ушбу назариялар уни муайян жамиятдаги муайян стандарт хулқ-атворнинг шунчаки инъикоси даражасига туширадилар.

Фрейд томонидан асосланган динамик психология инсон омилни сўзда эътироф этибгина қолмай, балки амалда тушунишга ҳам ёрдам бериши мумкин. Гарчи олдиндан қайд этилган, қатъий, ўзгармас «инсон табиати» мавжуд бўлмаса-да, биз инсон табиатига қандайдир чексиз ўзгарувчан ҳодиса ёки ўзининг психик ўзгарувчанлик қобилиятига эга бўлмай туриб, ҳар қандай шароитга мослашиб кетишга тайёр ҳодиса сифатида қарай олмаймиз. Гарчи инсон табиати тарихий эволюция маҳсули бўлса ҳам, у ирсият механизмларини ўз ичига олади, муайян қонунларга эга бўлади. Психологиянинг вазифаси ана шу қонун ва механизмларни кашф этишдир.

Юқорида айтилган ва қуйида айтиладиган фикрлар тушунарли бўлиши учун бу ерда адаптация (мослашиш) тушунчасига аниқлик киритиш зарур. Айтилган вақтда биз психик механизмлар ва қонунлар тушунчалари қандай маъно англатишини ҳам кўриб чиқишимизга тўғри келади.

¹⁰ Бихевиоризм – инглизча «behaviour» – хулқ-атвор сўзидан олинган бўлиб, психологиянинг предмети инсон ва ҳайвонларнинг феъл-атворига тизимли ёндашиш бўлган йўналиши.

«Статик» ва «динамик» адаптацияни бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Биз статик адаптация деганда, инсон характери ўзгармагани ҳолда унда қандайдир янги одатлар пайдо бўладиган адаптацияни, масалан, овқатни хитойча чўп билан ейишдан европача вилка ва пичоқ билан ейишга ўтиш вақтида янгича одатнинг пайдо бўлишини тушунамиз. Хитойлик Америкага келгач, ўзи учун янги бўлган одатга мослашади, бироқ бундай адаптация унинг шахси ўзгаришига олиб келмайди – у янги характер белгиларига ҳам, янгича интилишга ҳам эга бўлиб қолмайди.

Боланинг қаттиққўл, шафқатсиз отага итоат қилиши динамик адаптацияга мисол бўла олади. У бошқача ҳаракат қилишдан ниҳоятда қўрқади ва «итоаткор» бўлиб қолади. Айни вақтда бола бошқача вазиятга мослашаётган вақтда унда қандайдир ўзгаришлар рўй беради. Унда отасига нисбатан душманлик пайдо бўлиши мумкин. Бироқ у нафрат ҳиссини бостиришга ҳаракат қилади, чунки нафрат ҳиссини намоён этиш нари турсин, ҳатто бу ҳақда ўйлаш ҳам хатарли ҳисобланади. Ана шу бостирилган душманлик ҳисси, гарчи ҳеч қачон рўёбга чиқмаса ҳам, унинг характерида динамик омил бўлиб қолади. У боланинг ота олдидаги қўрқувини янада кучайтириши ва бу билан уни яна ҳам кўпроқ бўйсунушга олиб келиши мумкин; унда номаълум исёнкорликни вужудга келтириши, бу исёнкорлик муайян бир одамга қаратилмасида, умуман, ҳаётга қарши қаратилиши мумкин. Биринчи ҳолатда бўлгани сингари бу ерда индивид ташқи шароитга мослашади, бироқ бундай мослашиш уни ўзгартиради, унда янгича интилишлар пайдо бўлади.

Ҳар қандай невроз динамик адаптацияга яхши мисолдир. Невроз – индивиднинг ўсиши ва ривожланиши учун салбий таъсир кўрсатадиган (айниқса, илк болалик даврида) иррационал ташқи таъсирларга мослашишдир. Муайян ижтимоий гуруҳларда намоён бўладиган шунга ўхшаш ижтимоий психологик ҳодисалар, масалан, бузғунчи ва садистик импульсларнинг мавжудлиги кишиларнинг иррационал шароитга динамик мослашуви-га ёрқин мисолдир. Нима учун бундай ижтимоий психологик ҳодисаларни невротик деб бўлмаслигини қуйироқда муҳокама қиламиз.

У ёки бу ҳолатда адаптациянинг қайси тури мавжуд бўлади, деган масалага тўхташдан олдин қуйидаги саволларга жавоб бериш лозим: одамларни ҳаётнинг ҳар қандай шароитига мослашишга нима мажбур этади? Ана шу мослашишнинг чегараси борми? Инсон табиатининг баъзи қирралари ўта ҳаракатчан бўлса, бошқалари унча серғайрат эмас. Одамларни бир-биридан фарқлайдиган характер белгилари ҳаддан ташқари эластик (ўзгарувчанлик, мослашиш қобилиятига эга)дир. Дўстлик ёки душманлик, бузғунчилик, ҳокимиятга ташналик ёки бўйсунушга мойиллик, хасислик, ҳиссий лаззатланишга интилиш ёки улар олдидаги қўрқув – шу ва яна бошқа интилиш ҳамда қўрқув шакллари инсонда мавжуд экан, улар муайян ҳаёт шароитларига реакция (жавоб) сифатида ривожланади. Улар айнақса, турғундир. Улар инсон характерининг белгисига айланиши билан осонликча йўқолиб қолмайди ёки бошқа майллар билан уйғунлашиб кетмайди. Бироқ характернинг бу белгилари шу маънода ҳаракатчан ва ўзгарувчанки, индивид (айниқса болалигида) яшаши учун

тўғри келган вазиятга мос равишда ўзидаги у ёки бу майлни ривожлантиради. Бундай майлларнинг биронтаси инсон учун азалдан белгилаб берилган ва рўёбга чиқарилиши зарур бўлган инсон табиатининг ўзгармас унсурлари эмас (шунчаки, турли вазиятга мос равишда турли майллар шаклланади).

Индивид томонидан қўлга киритилган эҳтиёжларга зид равишда инсоннинг физиологик тузилиши билан шартланган эҳтиёжлари ҳам мавжуддир. Очлик, ташналик, уйқу каби эҳтиёжлар, ҳақиқатан ҳам, инсон табиати учун хос бўлиб, қондиришни қатъий талаб этади. Уларнинг ҳар бири учун муайян чегара мавжуд, чегарадан ҳатлаб ўтиш имконсиз. Чегарадан ўтишга уриниш жараёнида эҳтиёжни қондиришга бўлган истак инсоннинг бутун вужудини қамраб олади. Эҳтиёжларнинг физиологик шартланганлигини ўз-ўзини асрашга бўлган эҳтиёж сифатида таърифлаш мумкин. У ҳар қандай шароитда қондиришни талаб этадиган ва шу боисдан ҳам хулқ-атворнинг бирламчи мотиви ҳисобланадиган инсон табиатининг муҳим қисмидир.

Бошқача қилиб айтганда, инсон ухлаш, овқатланиш, ичиш, ўзини душманлардан ҳимоя қилиш имконига эга бўлиши керак. Бундай имкониятга эга бўлиш учун инсон меҳнат қилиши ва шундай шароитни яратиши керак. Бироқ «меҳнат» абстракт (мавҳум) категория эмас, меҳнат ҳамиша конкретдир. Бу муайян иқтисодий тизимдаги аниқ иш-фаолиятдир. Феодал хўжаликдаги крепостной деҳқон, ҳинд пуэблосидаги деҳқон, капиталистик жамиятдаги мустақил тадбиркор, универмаг сотувчиси, завод конвейеридаги ишчи – булар мутлақо тафовутли характер шакллари ҳамда атрофдаги-

лар билан турли шаклдаги муносабатларда бўлишни талаб этадиган ҳар хил фаолият турларидир.¹¹

Инсон туғилиши биланоқ тайёр саҳнада пайдо бўлади. У овқатланиши ва кийиниши керак. Бунинг учун ишлаши зарур. Унинг иш шароитлари ва усуллари эса у туғилган жамият боғлиқ.

Ҳар иккала омил – унинг яшашга бўлган эҳтиёжлари ва ижтимоий тизим битта индивид томонидан ўзгартирилиши мумкин эмас. Ана шу омиллар ғоят мослашувчан бўлган характер белгиларини ривожлантиришни талаб этади.

Иқтисодий тизимнинг муҳим хусусиятлари томонидан шартланган ҳаёт тарзи инсон характери билан белгиловчи асосий ва ҳал қилувчи омилга айланади. Зеро, ўз ҳаётини сақлаб қолишга бўлган эҳтиёж мавжуд ҳаёт шароитларини қабул қилишга мажбур этади. Бироқ бу инсон бошқалар билан биргаликда қандайдир иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар қилишга интилмади, дегани эмас. Даставвал унинг шахси муайян ҳаёт шароитида шаклланади, чунки оила ҳар доим бутун жамият ёки синфнинг характерли белгиларига эга бўлади, бола муқаррар равишда улар билан тўқнашади.¹²

¹¹ Крепостной – ўрта асрларда шакланган жамият тузилиши бўлиб, крепостной ҳуқуққа асосан помещик – ер эгалари, мулкдорлар ўзига қарашли деҳқонларни, уларнинг меҳнати ва мол-мулкни чексиз тасарруф этиш ҳуқуқига эга.

¹² Мен ана шу муаммо муносабати билан вужудга келадиган битта хатоликдан огоҳлантирмоқчиман. Жамиятнинг иқтисодий тузилиши индивиднинг ҳаёт тарзини белгилар экан, ташқи шарт-шароитлар мажмуаси сифатида таъсир кўрсатади: шахс ана шу шароитда ривожланади. Бу иқтисодий шарт-шароитларни субъектив иқтисодий мотивлар билан аралаштириш ярамайди. Масалан, моддий бойликка интилишни кўпинча кишилар хулқ-атворини белгиловчи мотив деб ҳисоблайдилар; шу нуқтаи назар Уйғониш даври муаллифларидан бошлаб Маркснинг айрим издошлари томонидан

Физиологик эҳтиёжлар – ягона зарурият, инсон табиатининг императив қисми эмас. Инсонда яна шундай бир эҳтиёж борки, у қондирилиши зарур. У физиологик жараёнларда мавжуд эмас, бироқ инсон борлигининг моҳиятини ташкил этади. Бу – инсоннинг теварак-атрофдагилар билан алоқа қилишга, ёлғизликдан қочишга бўлган эҳтиёжидир.

Мутлақ ёлғизликни ҳис этиш психик емирилишга олиб келади. Бу худди жисмоний очлик ўлимга олиб келишига ўхшайди. Бошқалар билан алоқадорлик жисмоний контакт билан айнан бир хил эмас.

Индивид жисмонан ёлғиз бўлиши, бироқ айни вақтда қандайдир ғоялар, ахлоқий қадриятлар билан ёки ҳеч бўлмаганда, ижтимоий стандартлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Ана шу ҳолат уни жамоа билан бирга ва унга мансуб эканлигини ҳис этишига имкон беради.

Шу билан бирга, индивид бошқа одамлар орасида яшаши, бироқ ўзини мутлақо ёлғиз ҳис этиши мумкин. Агар бу ўз чегарасидан ўтса, шизофреник типдаги ақлий ожизликка олиб келиши эҳтимоли бор. Қандайдир қадриятлар, белгилар, асослар билан алоқанинг мавжуд бўлмаслигини биз ахлоқий ёлғизлик деб аташимиз мумкин.

Таъкидлаш жоизки, жисмоний ёлғизликка чидаб бўлмагани сингари ахлоқий (маънавий-руҳий) ёлғизликка ҳам тоқат қилиб бўлмайди. Бунинг устига агар жисмоний ёлғизлик ўз ортидан ахлоқий (маънавий) ёлғизликни етаклаб келса, бунга асло чидаб бўлмайди.

айтилди, ҳолбуки, улар ўз устозларининг асосий концепциясини тушуна олмадилар. Аслида, бойликка муккасидан кетиш фақат айрим маданиятлар учунгина хосдир. Бошқа маданиятлар эса моддий бойликка нафрат уйғотадиган характери ни шакллантириши мумкин.

Олам билан маънавий алоқадорлик турлича шаклларда намоён бўлиши мумкин: хонақодаги сўфи (дарвеш), худога эътиқод қилувчи диндор, сиёсий курашда ўртоқлари билан ғоявий бирдамлигини ҳис этиб турган камерадаги ёлғиз маҳбус руҳий жиҳатдан ёлғиз эмас.

Энг экзотик шароитда ҳам эгнидан смокингини ечмайдиган инглиз жентельмени ёки ўз муҳитидан ажратилган кичик буржуа – булар ўзларини миллат ёки қандайдир рамзлар билан бирга ҳис этадилар.

Олам билан ушбу тарздаги алоқадорлик юксак ёки юзаки характерга эга бўлиши мумкин. Бироқ агар у ғоят тубан асосга эга бўлса ҳам, ёлғизликдан кўра афзалроқдир.

Дин ва национализм, ҳар қандай одат, ҳар қандай бидъатлар (ҳатто энг тубанлари ҳам) – агар улар инсонни бошқалар билан боғласа, инсонни ёлғизликдан қутқаради.

Ахлоқий (маънавий) ёлғизликдан халос бўлишга бўлган эҳтиёж Бальзакнинг «Ихтирочининг изтироблари»¹³ асарида ёрқин тасвирланган. «Доимо ёдингда тут ва идрок этувчи мияннга муҳраб қўй: ёлғизлик инсонни даҳшатга солади... Ёлғизликнинг барча турлари ичида маънавий ёлғизлик даҳшатлироқдир.

Инсоннинг биринчи эҳтиёжи ўзига яқин ўртоқ топишдир. Инсон ана шу ҳиссиётини қондириш учун бутун куч-қудрати, имконияти ва қалбини ишга солади.

Масаланинг муҳим томони шундаки, инсон бошқалар билан ҳамкорликсиз яшай олмайди. Ҳар қандай жамият шаклида, инсон яшашни хоҳласа,

¹³ «Кашфиётчининг изтироблари» – «Йўқотилган иллюзиялар» романининг 3-қисми. (Таржимон изоҳи)

душманларидан, табиатдаги хавф-хатарлардан ҳимояланишни ёки меҳнат қилиш ва ҳаёт учун зарур воситалар ишлаб чиқариш имконига эга бўлишни истаса, бошқалар билан бирлашиши керак.

Ҳатто Робинзоннинг ҳам ўз Жумавойи бор эди. Усиз, эҳтимол, ақлдан озган ёки ўлган бўларди. Чақалоқ ўзининг ҳаётий функцияларини мустақил бажара олмайди, шу боисдан ҳам бошқа одамлар билан мулоқотда бўлиш чақалоқ учун ё ҳаёт, ё ўлим масаласидир. Ёлғизликда қолиш бола ҳаёти учун ўта жиддий хавфдир.

Бироқ яна бир сабаб мавжуд бўлиб, унга кўра жамиятга мансублик ҳаётий заруриятдир: бу – субъектив ўз-ўзини англаш. Фикрлаш қобилияти инсонга ўзини табиатдан ва бошқа одамлардан алоҳида индивидуал мавжудот сифатида англаш имконини беради ва уни шунга мажбур қилади.

Кейинги бобда биз бу масалага тўхталамиз: ўз-ўзини англаш даражаси турлича бўлиши мумкин, бироқ у ҳамиша мавжуд бўлади. Бунинг натижасида айнан инсонга оид муаммо вужудга келади: инсон ўзининг алоҳидалигини, ҳатто ғира-шира бўлса-да, касаллик, қарилик ва ўлимнинг муқаррарлигини англари экан, у ўзининг ҳеч нарсага арзимаслигини, атрофдагилар билан қиёслаганда ҳеч ким эмаслигини ҳис қилмаслиги мумкин эмас. Агар у бирор жамоага мансуб ёки ҳаёти қандайдир маъно ва йўналишга эга бўлмаса, ўзини кўпик, деб ҳис этади, ёлғизликни ҳис этиш уни баттар эзади. Инсон ўзини қандайдир тизимга мансуб ҳис этиш имконига эга бўлиши керак. Токи у инсон ҳаётига маъно ва йўналиш берсин, акс ҳолда, уни шубҳалар қамраб олади, ҳаракат қилиш, яшаш имконидан маҳрум этади.

Тадқиқотни давом эттиришдан олдин ижтимоий психология муаммоларига умумий ёндашуви-мизни умумлаштириш фойдалидир. Инсон табиати бу – туғма, биологик мустақкамланган майллар йиғиндиси эмас, бироқ айни вақтда ижтимоий шароитлар қолипидан кўчирилган жонсиз қисмлар ҳам эмас, бу муайян туғма механизмлар ва қонунлар билан синтезлашган тарихий эволюция маҳсулидир. **Инсон табиатига айрим ўзгармас омиллар хосдир: бу – физиологик эҳтиёжларни қондириш зарурияти ва маънавий ёлғизликдан қочиш зарурияти.**

Юқорида кўрдикки, индивид ҳар бир жамият учун хос бўлган ишлаб чиқариш ва тақсимот тизимида чуқур илдиз отган ҳаёт тарзини қабул қилишга мажбур. Ана шу ҳаёт тарзига нисбатан динамик адаптация жараёнида индивидда унинг ҳис-туйғуси ва ҳаракатига мотив бўлувчи қатор кучли стимуллар ривожланади. Бу стимуллар индивид томонидан англаниши ёки англанмаслиги мумкин, бироқ ҳар икки ҳолатда ҳам улар инсон психикасининг кучли омили бўлиб қолади ва вужудга келиши биланоқ қондиришни талаб этади.

Ушбу стимуллар ўз навбатида, ижтимоий ривожланиш жараёнига таъсир кўрсатувчи фаол кучга айланади.

Иқтисодий, психологик ва идеологик омиллар бир-бирига қандай таъсир кўрсатишини, ана шу ўзаро таъсир муносабатларидан қандай хулосалар чиқариш мумкинлигини қуйида реформация ва фашизмни таҳлил қилишда кўриб чиқамиз.¹⁴

¹⁴ Психологик ва ижтимоий-иқтисодий омиллар ўзаро муносабатининг умумий муаммолари китобнинг илова қисмида кўриб чиқилади.

Тадқиқотимиз асосида мазкур китобнинг бош ғояси ётади: инсон табиат ва бошқа одамлар билан бирдамликда ўсиб-улғаяди, «индивид» сифатида шаклланади. Инсоннинг муҳаббат ва ижодий меҳнат орқали бутун олам билан қўшилиш (қалбан бирлашиш ҳис этиш) ёки унинг озодлиги ва индивидуаллигини йўқ қиладиган қандайдир таянчга эга бўлишдан бошқа иложи йўқ.

2-БОБ. ИНДИВИДНИНГ ЯККАЛАНИШИ ВА ОЗОДЛИКНИНГ ИККИЁҚЛАМАЛИГИ

Асосий мавзумиз, яъни ҳозирги замон кишиси учун озодлик нима, инсон нима учун ва қандай қилиб ундан халос бўлишга интилади, деган саволларга жавоб топишдан олдин мавзудан бироз узоқ туюлиши мумкин бўлган концепцияни муҳокама қилишимиз зарур. Буни тушуниш ҳозирги жамиятдаги озодликни таҳлил қилишда жуда муҳимдир.

Мен бу ерда озодлик инсон ҳаётини (мавжудлигини) белгилайди, бундан ташқари, озодлик тушунчаси инсоннинг мустақил ва алоҳида мавжудот сифатида ўзлигини англаш даражасига боғлиқ равишда ўзгаради, деган қарашни назарга тутяпман.

Инсоннинг ижтимоий тарихи унинг ўзини атрофидаги оламдан, бошқа одамлардан алоҳида мавжудот сифатида англашидан, табиат билан бирлик ҳолатидан ўсиб чиқишидан бошланди. Узоқ тарих давомида буни англаб етиш жараёни ниҳоятда нонаниқ, заиф шаклни сақлади. Чунки индивид табиат ва ижтимоий олам билан мустаҳкам алоқада қолди. У ўзини алоҳида мавжудот сифатида англагани ҳолда айни вақтда ўзини ташқи оламнинг (табиат) бир қисми сифатида ҳис этди.

Индивиднинг бирламчи алоқалардан ўсиб борувчи яккаланиш жараёнини биз «индивидуаллашиш» деб атаймиз. Афтидан, бу жараён Янги даврда, яъни Уйғониш давридан то бизнинг кунларимизгача энг юқори даражага эришди.¹⁵

¹⁵ Янги давр – тарихий даврлаштиришнинг XVI–XIX асрларини қамраб олувчи қисми.

Биз ҳар бир индивиднинг ҳаёти тарихида шу жараёни кўришимиз мумкин. Туғилган бола она-си билан яхлит бирликни ташкил этмайди. Онадан биологик ажралиш инсон индивидуал ҳаётининг ибтидоси бўлса-да, бола узоқ вақт давомида онаси билан функционал бирликни сақлайди.

Образли қилиб айтганда, индивид ҳозирча уни ташқи олам билан боғловчи киндигидан узилмаган экан, у озод эмас. Бироқ ана шу боғланиш унга нимагадир мансублигини ҳис этишга имкон беради, унинг хавфсизлигини таъминлайди. Мен индивидуаллашув жараёнига қадар мавжуд бўлган ана шу алоқаларни «бирламчи алоқалар» деб аташни таклиф қиламан. Улар табиий, органик алоқалар бўлиб, инсоннинг нормал ривожланиши учун табиий омил ҳисобланади.

«Бирламчи алоқалар» боланинг индивидуаллигини истисно этади, лекин индивидга ишонч ва ҳаётий мўлжалларини топиш имконини беради. Ана шу алоқалар болани она билан, ибтидоий одамни қабила ва табиат билан боғлайди.

Инсон ана шу бирламчи алоқалардан озод бўлиб, тўла индивидуалликка эришганидан сўнг унинг олдида янги вазифалар пайдо бўлади: бу оламда ўз ўрнини топиши, камолга эришиши, илгариги ҳаёти даврида зарур бўлмаган қандайдир янги кафолатга эга бўлишига тўғри келади.

Бу ерда озодлик (эркинлик) янгича мазмун касб этади. Биз бу ерда ана шу тушунчалар ҳақида батафсил тўхталишимиз, унга аниқлик киритишимиз, бу тушунчаларни индивидуал ва ижтимоий ривожланиш билан узвий алоқадорликда кўриб чиқишимиз зарур.

Боланинг она бачадонидан нисбатан тез ажралиб, киндигидан узилиши ва ўз ҳаётини бошлаши унинг онадан мустақил ҳаёт бошлаганини англатади.

Бироқ функционал маънода бола она танасининг бир қисми бўлиб қолишда давом этади. Бола аста-секин онаси ва бошқа объектлар ундан алоҳида бўлган қандайдир нарса эканини англай бошлайди.

Ана шу жараён омилларидан бири боланинг психик ва жисмоний ривожланиши, унинг объектларни ҳам жисмоний, ҳам ақлан англаш ва улардан фойдалана олиш қобилиятидир. Бола тева-рак-атрофни ўз фаолияти воситасида эгаллайди.

Тарбия туфайли боланинг индивидуаллашув жараёни тезлашади. Айни вақтда қатор фрустрация,¹⁶ ман этиш (тақиқлаш) вужудга келади, онанинг роли ўзгаради, баъзан она душманга, хавфли кучга айланади.¹⁷ Ана шу антогонизм тарбия жараёнининг муқаррар таркибий қисми бўлиб, боланинг «мен» ва «сен» ўртасидаги тафовутни англашини кучайтирувчи муҳим омил ҳисобланади.

Чақалоқнинг бошқа одамларни бегона сифатида англаши учун бир неча ойлар ўтади ва бола бошқаларнинг табассумига табассум билан жавоб қилиш қобилиятига эга бўлади. Лекин у бир йилдан сўнг ўзи билан оламини чалкаштиришдан тўх-

¹⁶ Фрустрация – лотинча «frustratio» сўзидан олинган бўлиб, муаммони ҳал қилиш ёки мақсадга эришиш йўлидаги фаолиятни издан чиқарувчи руҳий ҳолат. У кишининг мақсадга эришиш йўлида учрайдиган, объектив равишда енгиб бўлмайдиган ёки субъектив равишда шундай туйиладиган қийинчиликлар туфайли пайдо бўлади.

¹⁷ Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, инстинктлар фрустрацияси ўз ҳолича душманликни келтириб чиқармайди, балки болада кучсизлик ва душманлик ҳиссини келтириб чиқаради, бу ундаги ана шу ҳиснинг бостирилишидир.

тайди.¹⁸ Бунга қадар болаларга хос эгоцентризмни намоён этади.¹⁹

Бола эгоцентризми бошқа одамларга бўлган қизиқиш ва меҳрни истисно етмайди, бироқ «бошқалар» ҳали унда чиндан ҳам бошқа одамлар сифатида англамайди. Шу боисдан ҳам илк болалик ва ундан кейинги даврлардаги ҳокимиятга бўлган муносабат ўз мазмунига кўра бутунлай фарқланади.

Ота-оналар ёки ҳокимиятни ўзида мужассам этган бошқа кишилар ҳали мутлақо бошқа кишилар сифатида англамайди: улар бола учун болага тегишли оламнинг бир қисми, бу олам эса ҳануз боланинг бир қисми сифатида намоён бўлади. Шу боисдан ҳам ота-онага бўйсунуш бола улғайиб, алоҳида шахс сифатида шаклланган даврдаги бўйсунушга асло ўхшамайди.

Р. Хьюз «Ямайкада кучли шамол»²⁰ романида ўн ёшли қизнинг кутилмаганда ўз индивидуаллигини англашини жуда гўзал тавсифлаган. «Бу ерда Эмили ҳаётида жуда муҳим воқеа рўй берди: у бирданига ўзининг аёл эканлигини англади. Бироқ у нима учун бу воқеа бундан беш йил илгари ёки яна беш йилдан кейин рўй бермаганлиги сабабини айтиб беролмайди. У ҳозиргина кеманинг шундоқ бурнидаги уйда чигир орқасидаги хилват бурчакда ўйнаётган эди. Бироз ўтиб ўйнашдан зерикди

¹⁸ Jean Piaget. The Moral Judgment of the Child. Harcourt, Brace Co., New York, 1932, p.407, шунингдек, Салливен (кўрсатилган адабиёт. С.10)

¹⁹ Эгоцентризм – лотин тилидан олинган бўлиб, шахснинг ўз қизиқиш доирасига боғланиб қолиши, бошқа одамлар ва нарсаларга нисбатан ўзининг дастлабки билишига оид қарши ёки фикрини ўзгартира олмаслиги, ҳатто ўз тажрибасига қарама-қарши ахборотларга мослаша олмаслигидан иборат хислат.

²⁰ R. Hugh. High Wind in Jamaica.

ва ем-хашак қўйилган уйга юрди. Йўл-йўлакай асалари эртаклардаги маликалар ҳақида ўйлади ва бирданига миясига ярқ этиб, ўзининг аёл эканлиги тўғрисидаги фикр келди.

Эмили турган жойида тўхтади ва ўзининг кўриши мумкин бўлган бутун вужудини кузатди. Ҳамма нарсени ҳам кўриш имкони бўлмади – қўллари билан кўйлагини кўтаргандан сўнг ўзининг кичкина танаси ҳақида тасаввурга эга бўлди ва шундан сўнг бирданига бу унинг танаси эканлигини англади. **У кулди, ҳатто, афсуски, таҳқиромуз кулиб юборди. Ўйлади: «Ана холос! Барча одамлар шу ҳолатда эканлар-да! Энди эса ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайсан. Ҳар ҳолда жуда узоқ муддат бўлмаса-да, ўсиб-улғайиш, бутун ҳаётни яшаб ўтиш, кексайиш керак – фақат ўшандагина бу тентакона ҳолатдан қутулиш мумкин!» (Ушбу парчада индивидуалликни ва унинг ортида турган тушунарсиз ёлғизликни ҳис этиш ва ундан халос бўлиш истаги тасвирланган).**

Бу воқеа жуда муҳим эди: у бирон нарса халақит бермаслиги учун кеманинг энг юқори қисмидаги сеvimли майдонига чиқди. Юқорига кўтарилиш унча қийин бўлмади, у қўли ёки оёғи билан олға томон ҳаракатланар экан, оёқ ва қўллари унга итоат қилаётганидан ҳайратланди. Хотираси ҳар доим шундай бўлиб келганлигини, бироқ у бунга эътибор қилмаганлигини эслади.

У кенг майдонга ўтирганидан сўнг қўллари терисини диққат билан ўргана бошлади: ахир бу унинг ўз териси эди. Сўнг елкасидан кўйлагини туширди. Ўзига қўлтиқлари орасидан қаради, кийим остида улар ҳам борлигига ишонч ҳосил қилди, шундан сўнг елкаси билан юзларини силади.

Иссиқ елкаси юзларига текканида, уни яқин бир кишиси эркалагандек бўлди. Бироқ бу ҳис қаёқдан келди – юзи елкаларини эркаладими ёки елкалар юзларини эркаладими – у буни тушуна олмади.

Уни узил-кесил ҳайратга солган факт шу эдики, бу Эмили Бас – Торнтон эди. У энди бундан кейин нима бўлиши ҳақида ўйлай бошлади».

Бола улғайиб, бирламчи алоқаларни узиб боргани сайин унда озодлик ва мустақилликка бўлган интилиш ортиб боради. Биз ўсиб борувчи индивидуаллашув жараёнининг диалектик характерга эга эканлигини эътиборга олсаккина, бу интилиш оқибатида нималар рўй беришини билишимиз мумкин.

Бу жараённинг икки жиҳати (аспекти) мавжуд. Аввало, бола ҳам жисмонан, ҳам эмоционал, ҳам интеллектуал жиҳатдан кучли бўлиб боради, ана шу соҳаларнинг ҳар бирида унинг фаоллиги ортади. Айни вақтда бу соҳалар бир-бири билан уйғунлашади; индивиднинг иродаси ва ақли билан бошқариладиган муайян тузилма ривожланади. Агар биз бу тузилмани – **индивиднинг характер белгилари, интилишлари, ақли ва иродасининг мажмуасини** – шахс деб айтсак, ўсиб борувчи индивидуалликнинг биринчи аспекти шахснинг ривожланиши эканлигига амин бўламиз. Индивидуаллашувнинг ўсиши ва шахснинг ривожланиш чегаралари маълум маънода индивидуал шарт-шароитлар, асосан, ижтимоий шарт-шароит билан белгиланади.

Жамиятдаги индивидлар ўртасидаги тафовут жуда каттадир, бироқ ҳар бир жамиятда индивидуаллашувнинг муайян чегаралари мавжуд бўлиб, нормал индивид ундан ташқари чиқа олмайди.

Индивидуаллашув жараёнининг иккинчи аспекти – индивид яккаланишининг ўсиб боришидир.

Бирламчи алоқалар индивидга ташқи олам билан узвий бирликда бўлиш ва хавфсизликни ҳис этиш имконини беради. Бола ана шу оламдан ажралиб чиққани сайин ўзининг ёлғизлигини, бошқалардан алоҳида эканлигини англай бошлайди. Ана шу оламдан ажралиб чиқиш, агар у индивидуал ҳаёт билан қиёсланадиган бўлса, жуда кучли ва баъзан хавфли, ҳаёт учун хатарли бўлиб туюлади, болада ҳимоясизлик, ташвиш ҳиссини кучайтиради.

Инсон оламнинг ажралмас қисми бўлган, индивидуал хатти-ҳаракатларининг оқибатларини ҳали англамаган вақтда у бундан қўрқмас эди. Бироқ индивидга айланиши биланоқ у ана шу қудратли олам билан юзма-юз бўлиб қолади. Ўз индивидуаллигидан воз кечиш, ёлғизлик ва ҳимоясизлик ҳиссидан қутулиш, бунинг учун эса ташқи олам билан қўшилишга мойиллик пайдо бўлади.

Бола жисмонан она бачадонига қайтиб кира олмаган сингари индивидуаллашувнинг психик жараёнларини ҳам тўхтатиб, орқага қайтариб бўлмайди. Бу жараённи орқага қайтаришга бўлган уринишлар муқаррар равишда бўйсунуш, итоаткорлик характериға эға бўлади, аммо ҳокимият ва бола ўртасидаги зиддият йўқолмайди. Бола онгли равишда мавжуд вазиятдан қониқиш ҳосил қилиши мумкин, лекин онгсиз равишда хавфсизлик йўлида ўз шахсини қурбон қилаётганини ҳис этади.

Бўйсунуш охир-оқибатда акс натижаларға олиб келади: боланинг ўзига бўлган ишончсизлиги ортади, айни вақтда унда душманлик ва исёнкорлик ҳисси ўсиб боради; агар бу адоват у қарам бўлган одамларға қарши қаратилса, ғоят хавфлидир.

Бироқ бўйсунуш – ёлғизлик ва ташвишлардан халос бўлишнинг ягона усули эмас. Бошқа йўл – ихтилофларға олиб бормайдиган ва энг самара-

ли йўл – одамлар ва табиат билан спонтан (ички, чекланмаган ва табиий) алоқа ўрнатиш, яъни уни ташқи олам билан боғлаш жараёнида унинг индивидуаллигини йўқ қилмайдиган йўлдир.

Олий даражада намоён бўладиган муҳаббат ва ижодий меҳнат сингари алоқалар шахснинг тўлақонли куч-қудратида мужассамлашган бўлиб, шахснинг ривожланишини чекламайди, балки унинг максимал даражада ривожланиши учун қулай имконият яратади.

Шундай қилиб, индивидуалликнинг ўсиб бориши ё бўйсунуш (итоаткорлик)га, ёки спонтан фаолликка олиб келади. Биз қуйида бу муаммони анча батафсил муҳокама қиламиз. Мен бу ерда қуйидаги умумий принципни кўрсатмоқчиман: индивидуаллашишнинг ривожини ва индивид озодлигининг ўсишини асосидаги жараён диалектик характерга эга. Болани илгари чеклаган, уни сиқиб қўйган алоқаларсиз бола ўзини анча эркин ҳис этади, ўз моҳиятини намоён этиш ва ривожлантириш имконига эга бўлади. Бироқ айна вақтда бола ўзига хавфсизлик ва тинчлик берган оламдан ҳам ажралади.

Индивидуаллашув жараёни – бу бола шахсининг кучайиши ва ривожланиши, ўз «мен»ининг ривожланиши жараёнидир. Аммо ана шу жараёнда индивид бошқаларга ўхшамай қолади, у бошқалардан ажралади. Ажралишнинг тобора ўсиб бориши ўзини йўқотишга, ишончсизлик ва ташвишнинг ортиб боришига олиб келиши мумкин; яккаланиш принципиал жиҳатдан янги яқинликка олиб келмайди; агар бола ўз ички куч ва ижодий фаоллигини ривожлантира олмаса (булар янги типдаги алоқа ўрнатишнинг зарур шартини), бошқа одамлар билан бирдамлик алоқаларини ўрната олмайди.

Агар индивиднинг бошқалардан яккаланиши ва индивидуаллашувининг ҳар бир қадами шахснинг ўсишига мос равишда рўй берса, боланинг ўсиши гармоник тарзда рўй берган бўларди. Бироқ бундай бўлмайди. Индивидуаллашув жараёни автоматик равишда рўй беради, шахснинг ривожланишига эса қатор психологик ва ижтимоий омиллар ҳалақит беради. Бундай тенденциялар ўртасидаги тафовутнинг ортиб бориши тоқат қилиб бўлмайдиган ёлғизлик ва ожизлик ҳиссининг кучайишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, биз қуйида тавсифлайдиган ҳалос бўлиш, қочиш механизмлари сифатидаги психик механизмларнинг ишга тушишига олиб келади.

Инсоният тарихига филогенетик²¹ миқёсда индивидуаллашувнинг ўсиши ва ўсиб борувчи озодлик жараёни сифатида қараш мумкин. Мажбурий инстинктлардан ҳалос бўлишга қаратилган биринчи қадамлар инсонни ҳайвоний ҳолатдан озод қилди.²² Биз инстинктлар деганда, ирсий асаб тизими томонидан шартланган ўзига хос фаолият шаблон (андаза)ларини тушунамиз (инстинктларни соф ҳолда фақат ҳайвонот оламидагина кўриш мумкин).

Ҳайвоннинг ривожланиш даражаси қанча паст бўлса, унинг табиатга мослашиш даражаси шунча юқори бўлади ва бутун фаолияти инстинктив механизмлар ва рефлектор ҳаракатлар томонидан белгиланади.

²¹ Филогенез – бутун органик дунёнинг ёхуд унинг айрим гуруҳларининг ривожланиш жараёни.

²² Инстинктнинг бу концепциясини физиологик шартланган очлик, ташналик ва ҳоказо эҳтиёжлар сифатида белгиланадиган инстинктлар билан алмаштириш ярамайди; уларнинг қондириш усуллари қайд этилмаган ва ирсият томонидан олдиндан белгиланмаган.

Айрим ҳашаротлар ҳаётининг ғоят мураккаб тузилиши фақат инстинктларга асосланган. Бироқ ҳайвонларнинг ривожланиш даражаси қанча юқори бўлса, уларнинг хулқ-атвори шунчалик ўзгарувчан (ҳаракатчан) бўлади. Айни вақтда унинг дунёга келиши вақтидаги туғма адаптациянинг қамрови шунча оз бўлади.

Ана шу тенденция инсонда энг юқори босқичга кўтарилади. У туғилган вақтида барча жонзотлар ичида энг ношудидир. Унинг табиатга мослашиши олдиндан белгиланган инстинктга эмас, балки ўргатиш (таълим) жараёнига асосланган. «Инстинкт» ҳайвонлардаги, айниқса, инсондаги йўқолиб боровчи бўлмаса-да, кучсизланган категориядир.²³

Инсоний ҳаёт туғма механизмлар томонидан шартланмаган фаолият ривожланишининг муайян даражасига эришган вақтда бошланади: табиатга мослашиш ўзининг мажбур қилувчи характери йўқотади, унинг амал қилиш усуллари ирсият, инстинктлар томонидан белгиланмайди. Бошқача қилиб айтганда, инсон ҳаёти ва озодлик бошиданоқ бир-биридан ажралмасдир.

Бу ерда гап позитив мазмундаги «ниманингдир озодлиги» ҳақида эмас, балки негатив мазмундаги «нимадандир озод бўлиш», иш-ҳаракатнинг олдиндан инстинктив белгиланишидан озод бўлиш ҳақида кетяпти.

Бундай озодлик инсон учун ғоят тушунарсиз туҳфадир. Инсон зарур иш-ҳаракатларга туғма бўлмаган қобилият билан туғилади; ҳайвонларда эса туғма қобилият мавжуд;²⁴ инсон ҳайвон-

²³ L. Bernard. *Instinct*. Hpo Co., Nev York, 1924, p. 509.

²⁴ Ralph Linton. *The Study of Van*. D. Appleton-Century Company, New York, 1936, Chapter IV.

ларга нисбатан ота-онасига узоқроқ муддатда қарам бўлади; автоматик тарзда бажариладиган инстинктив ҳаракатларга қараганда, инсоннинг атроф-муҳитга реакцияси тез ҳам, самарали ҳам эмас. У турли хавф-хатар ва қўрқувни ўз бошидан кечиришга маҳкумдир. Буларнинг ҳаммаси ундаги туғма инстинктларнинг етишмаслиги билан боғлиқ. Бироқ айти шу ночорлик инсоннинг ривожланиши ва ўсиши учун замин бўлди, яъни инсоннинг биологик номукаммаллиги цивилизациянинг пайдо бўлишига олиб келди.

Инсон ҳаётининг илк ибтидосидаёқ турли фаолият усуллари билан танлаш билан тўқнаш келди. Ҳайвонларда узлуксиз рефлексор реакция занжири мавжуд бўлиб, улар, масалан, очлик стимулидан бошланади. Бу эса очликдан озод бўлишга имкон берувчи озми-кўпми қатъий белгиланган хулқ-атворга олиб келади. Инсонда эса ана шу занжир узилган. Стимуллар мавжуд, бироқ уларни қондириш усуллари «очиқ», яъни инсон турли ҳаракатлардан бирини танлаши керак, шу сабабдан ҳам у ўйлай бошлади. Унинг табиатга бўлган роли ўзгаради; олдиндан белгиланган инстинктив асосда ҳаракат қилиш ўрнига ўз онгида турли ҳаракат усуллари баҳоланган бошлайди; у пасив мослашишдан актив фаолиятга ўтади, яъни меҳнат қила бошлайди.

Инсон меҳнат қуролини кашф этади ва бу билан табиатни эгаллайди, ундан тобора кўпроқ ажрала бошлайди. У аста-секин ўзи мансуб бўлган гуруҳ теварак-атрофдаги табиат эмаслигини гира-шира англай бошлайди. Ўз тақдирининг фожиали эканлигини англайди: табиатнинг бир қисми бўлсанг-у, унга қўшила олмаслик, фожиа

эмасми?! Уни охир-оқибатда ўлим кутишини англайди. Ўлимни инкор этишга қанча уринмасин, бу ҳақиқатдан қочиб қутула олмаслигини тушунади.

Инсон ва озодлик ўртасидаги фундамента алоқадорлик жаннатдан қувилиш тўғрисидаги Библия афсонасида яхши ифодаланган. Афсона инсоният тарихининг бошланишини танлаш акти билан айнийлаштиради, бироқ бу ерда озодликнинг биринчи акти гуноҳ эканлиги, изтироб ва уқубатлар унинг оқибати эканлиги алоҳида таъкидланади.

Эркак ва аёл Эдем боғида бир-бири ва табиат билан тўла уйғунликда яшайдилар. У ер тинч ва осойишта бўлиб, меҳнат қилишга зарурият йўқ; танлаш ҳам, эркинлик ҳам, ҳатто фикрлашга ҳам зарурият йўқ. Инсонга қадимдан эзгулик ва ёвузликни билиш тақиқланган. У ана шу қонидани бузди ва ўзини табиат билан гармониядан маҳрум этди. Ҳолбуки, у табиатнинг бир қисми бўлиб, унинг чегарасидан ташқарига чиқмаган эди.

Черков нуқтаи назаридан бу хатти-ҳаракат, шубҳасиз, гуноҳдир. Бироқ бу инсон нуқтаи назаридан инсон озодлигининг бошланишидир. Инсон Худо томонидан белгиланган тартибни бузиб, озод бўлди, инсонгача бўлган онгсиз ҳаётдан инсоний ҳаёт сари юксалди.

Тақиқларни бузиш, гуноҳга йўл қўйиш позитив инсоний маънода биринчи танлаш акти, озодлик акти, яъни, умуман, биринчи инсоний акт эди.

Афсонага кўра, инсон билиш дарахтининг мевасини татиб кўриб, гуноҳ ишга қўл урди. Шу тариқа бўйсунмаслик акти, озодлик акти тўғридан-тўғри инсон тафаккурининг бошланиши билан боғланди.

Мифда ана шу озодлик актининг бошқа оқибатлари ҳақида ҳам сўз боради. Инсон ва табиат ўр-

тасидаги дастлабки гармония бузилади. Худо эр-как билан аёл, инсон билан табиат ўртасида уруш бошланганини эълон қилади.

Инсон «индивид» бўлиб табиатдан ажралиб чиқди, у инсон бўлиш учун биринчи қадамини қўйди; биринчи озодлик актини амалга оширди ва миф ана шу акт натижасида вужудга келган изтиробларни алоҳида таъкидлади.

Табиат ва бошқа инсонга нисбатан бегоналик ҳис этган инсон ўзини яланғоч ҳолда кўрди ва уялишни ҳис этди. У ёлғиз ва озод, бироқ ночор ва кўрқоқ.

Ҳозиргина қўлга киритилган озодлик қарғишга (лаънатга) айланади: инсон жаннат лаззатларидан маҳрум бўлди, бироқ ўз-ўзини бошқариш эркига эга эмас, ўз шахсиятини англаб ета олмайди; «бирон нарсадан озод бўлиб, ажралиб чиқиш» позитив озодлик (бирон ҳаракатни амалга оширишга бўлган эркинлик)ка тенг эмас.

Инсоннинг табиатга қарамликдан озод бўлиши бу узоқ жараён, яъни инсон маълум даражада ўзи келиб чиққан оламга боғланган. Шунинг учун у табиатнинг бир қисми бўлиб қолаверади. У ер, қуёш, ой, юлдузлар, дарахтлар, гуллар, ҳайвонлар билан узвий боғланган.

Ибтидоий динлар инсоннинг табиат билан уйғунлиги тўғрисида гувоҳлик беради. Унда жонли ва ҳатто жонсиз табиат инсон оламининг бир қисми сифатида намоён бўлади. Инсоннинг ўзи табиат оламининг бир қисми бўлишда давом этади. Бирламчи алоқалар инсоннинг ривожланиши йўлидаги тўсиққа айланади. Улар инсон ақли ва танқидий фикрлаш қобилияти йўлидаги ғовга айланади; унга мустақил фикрловчи мавжудот сифатида

эмас, балки ўзи ва бошқаларни қабила аъзолари, ижтимоий ёки диний жамоанинг аъзолари сифатида англашига имкон беради.

Бошқача қилиб айтганда, бирламчи алоқалар инсоннинг эркин ижодий фикрловчи, ўз ҳаётини мустақил белгиловчи шахс сифатида ривожланишига халақит беради. Бироқ бу масаланинг фақат бир томони. Табиат, қабила, дин билан бирга бўлиш индивидга ишонч ҳиссини беради. У қандайдир яхлит структурага мансуб бўлиб, унинг бир қисмига айланади ва унда, шубҳасиз, муайян ўрин эгаллайди. У очлик ва зулмдан азоб чекиши мумкин, бироқ у энг ёмони – тўла ёлғизлик ва шубҳаланишдан азоб чекмайди.

Кўриб турганимиздек, инсон озодлигининг ривожланиш жараёни индивидуал ўсиш жараёнида бўлганидек, диалектик характерга эга. Бу бир томондан, инсоннинг ривожланиши, табиатни эгаллаши, ақлининг ўсиши, инсоний бирдамликнинг мустаҳкамланиш жараёни, иккинчи томондан, индивидуаллашувнинг кучайиши, ёлғизланиш, ишончсизлик кучайишини ҳам англади.

Бинобарин, инсоннинг оламдаги ўрни ва ҳаётининг маъноси тобора шубҳали бўлиб қолади. Шу билан бирга, ожизлик ва алоҳида инсоннинг ҳеч нима эмаслигини ҳис этиш ўсиб боради.

Агарда инсониятнинг ривожланиш жараёни гармоник ҳамда муайян режага кўра амалга ошганида эди, ривожланишнинг ҳар икки томони – ўсиб борувчи куч-қудрат ва ўсиб борувчи индивидуаллашув – мувозанатга келган бўларди. Аслида, инсоният тарихи ихтилоф ва жанжаллардан иборат.

Индивидуаллашув йўлидаги ҳар бир қадам одамларга янги хавф-хатар таҳдидини солди. Узилган

бирламчи алоқаларни тиклаб бўлмайди, инсон қўлдан бой берган жаннатга қайта олмайди.

Индивидуаллашган инсоннинг олам билан алоқа ўрнатиши учун фақат битта самарали йўл бор: бу – бошқа одамлар билан фаол бирдам бўлиш, спонтан фаолият (муҳаббат ва меҳнат).

Спонтан фаолиятгина инсонни бирламчи алоқалар билан эмас, балки озод ва мустақил инсонни олам билан яна боғлайди. Бироқ инсоннинг индивидуаллашув жараёни тўла боғлиқ бўлган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий шарт-шароитлар шахснинг позитив рўёбга чиқиши учун асос бўлмаса, аynи вақтда одамлар ўзларига ишонч бағишлаган бирламчи алоқаларни узган бўлса, бундай узилиш озодликни чидаб бўлмайдиган уқубатга айлантиради: шубҳа-гумонлар манбаига айланади, ҳаётни маъно ва мақсаддан маҳрум этади.

Ана шундагина бундай озодликдан халос бўлишга қаратилган кучли тенденция вужудга келади: таслим бўлиш учун бош эгиб бориш ёки ишончсизликдан халос бўлиш ва ҳатто озодликни қурбон қилиш ҳисобига одамлар ва олам билан боғланишнинг қандайдир усулини топишга бўлган кучли тенденция вужудга келади.

Ўрта аср ўрталаридаги Европа ва Америка тарихи бу индивиднинг тўла яккаланиши тарихидир. Бу жараён Италияда Уйғониш даврида бошланди ва фақат бутунги кундагина ўзининг энг юқори нуқта-сига эришди. Ўрта аср оламини бузиш ва одамларни яққол кўзга ташланиб турган чеклашлардан озод қилиш учун тўрт юз йил керак бўлди.

Кўп жиҳатдан индивид ўсди, ақлий ва эмоционал ривожланди, маданий ютуқларга эришишдаги иштироки ҳаддан ташқари кенг миқёсга эга бўл-

ди. Бироқ шу билан бир қаторда бирламчи алоқалардан озод бўлишга интилиш ва озодликни позитив рўёбга чиқариш (бирламчи алоқалардан халос бўлгач, эркинликни мўйян фаолиятга йўналтириш) нинг чекланган имконияти ўртасидаги номутаносиблик Европада озодликдан қочишга ёки ҳеч бўлмаганда, тўла лоқайдлик позициясига ўтишга олиб келди.

Биз озодликнинг ҳозирги инсон учун аҳамиятини тадқиқ этишни ўрта асрларда ва Янги замон бошларида Европада мавжуд бўлган вазиятни таҳлил қилишдан бошлаймиз. Бу даврда Ғарб жамиятининг иқтисодий асоси радикал ўзгаришларни бошдан кечирди, бу эса инсон психикасида радикал ўзгаришларни вужудга келтирди. Ана шундагина озодликнинг янги концепцияси вужудга келди ва Реформациянинг янги диний доктриналарида ўзининг ёрқин мафкуравий ифодасини топди.

Ҳозирги замон маданиятининг туб асослари шаклланган ана шу даврни кўриб чиқмасдан туриб, бугунги жамиятдаги озодликнинг моҳиятини тушуниб бўлмайди. Айнан ўша вақтда – ҳозирги инсоннинг шаклланиши ибтидосида – янги замонда биз кўриб турган озодликнинг ўзига хослиги кейинги даврдагига қараганда равшанроқ намоён бўлди: бир томондан, инсоннинг ташқи ҳокимиятдан мустақил бўлишга интилишининг ўсиб бориши, иккинчи томондан, унинг ўсиб борувчи ёлғизлиги, бунинг натижасида эса ҳеч нарсага арзимаслиги ва ожизлигини англаш.

Агар биз унинг вужудга келишини кузатсак, ҳозирги инсон характеридаги янги элементларни яхши тушунишимиз мумкин.

Капитализм ва индивидуализм пайдо бўлишининг илк манбалари ва муҳим хусусиятларини ўрганар эканмиз, уларни иқтисодий тизим ва ҳозиргидан тубдан фарқланадиган шахснинг характер типини билан таққослай оламиз. Айни шу контраст ҳозирги ижтимоий тизимнинг характерли белгилари ва унинг шу тизимда яшаётган одамлар характерига таъсирини яхшироқ ёритиш имконини беради. Бу ерда эса ана шу ўзгаришлар натижасида инсон психикасида вужудга келган янги руҳнинг муҳим хусусиятларини кўриш мумкин.

Кейинги бобда Реформация даври шарт-шароитлари ҳозирги шарт-шароитларга анча яқин бўлганлигини кўриш мумкин. Икки давр ўртасида тафовут аниқ бўлишига қарамасдан – озодликнинг иккиёқлама маъноси нуқтаи назаридан – Реформация даври сингари ҳозирги замонга ўхшаш бошқа давр бўлмади.

Реформация озодлик ва инсон мустақиллиги ғояларининг манбаларидан бири бўлиб, бу ғоя шу кўринишда ҳозирги замон демократияси томонидан тавсифланяпти. Реформациянинг ана шу жиҳати, айниқса, нокатолик мамлакатларда ҳар доим таъкидланади.

Бироқ бу ерда Реформациянинг бошқа аспекти унутилади: у инсон табиатининг яроқсизлиги, индивиднинг ҳечлиги ва ожизлиги (нотавонлиги), индивиднинг ташқи кучларга бўйсунуши зарурлигини таъкидлаши унутилади.

Алоҳида шахснинг ҳечлиги, унинг ўзига ишона олмаслиги, бошқаларга бўйсунушига эҳтиёж сезиши Гитлер идеологиясининг бош ғояси эди. Бироқ ундан протестантлар учун характерли бўлган озодлик тушунчаси ва ахлоқий принципларни топиб бўлмас эди.

Бундай идеологик сафсаталар ягона эмас. Бу эса ҳозирги манзарани тушуниш учун XV–XVII асрларни ўрганиш фойдали эканлигини кўрсатади. Ижтимоий муҳитнинг фундаментал ўхшашлиги ҳам яққол кўзга ташланади.

Мен ана шу ўхшашлик идеологик ва психологик ўхшашликка боғлиқ эканлигини кўрсатишга ҳаракат қиламан. Ўша вақтларда, худди ҳозирдагидек, кўпчиликнинг анъанавий ҳаётий негизлари иқтисодий ва ижтимоий режадаги инқилобий ўзгаришлар хавфи остида бўлган; ўрта синф (худди ҳозир бўлганидек) йирик капитал ва монополиянинг бостирувчи қудрати олдида кучли қўрқувни ҳис этган ва ушбу қўрқув инсонлан руҳияти ва идеологиясига кучли таъсир кўрсатган, улардаги ёлғизлик ва ожизлик ҳиссини баттар кучайтирган.

3-БОБ. РЕФОРМАЦИЯ ДАВРИДА ОЗОДЛИК

1. Ўрта аср тарихи ва Уйғониш

Ўрта асрлар манзараси икки марта бузиб талқин қилинди («капиталистик жамият»дан фарқли равишда «Ўрта аср жамияти» ва «ўрта аср руҳи» ҳақида гапирар эканмиз, биз идеал типларни назарда тутамиз. Аслида, кейинги янги замон бошланиши учун Ўрта аср бирдан тўхтаган вақт (лаҳза) бўлмаган. Ҳозирги жамият учун характерли бўлган барча иқтисодий ва ижтимоий кучлар XII, XIII, XIV асрлардаги ўрта аср бағрида туғилди (дунёга келди).

Сўнгги Ўрта асрда капиталнинг роли мутгасил равишда ўсди ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида антагонизм²⁵ кучайди. Тарихда ҳар доим бўлганидек, янги ижтимоий тизимнинг барча элементлари эски тизим ичида ривожланди. Албатта, ҳозирги жамиятнинг элементлари сўнгги ўрта асрда қанчалик ёйилганлиги ва ўрта асрлар учун типик бўлган элементларнинг қанчаси ҳозирги жамиятда сақланиб қолганлигини билиш муҳимдир.

Бироқ Ўрта аср ва ҳозирги жамиятга хос умумий элементларни кўриб чиқиш қанчалик муҳим бўлмасин, ушбу нуқтаи назар ўша давр билан ҳозирги жамият ўртасидаги фундаментал тафовутларни қисқартиришгагина урғу беради. Натижада «ўрта аср жамияти» ва «капиталистик жамият» концепцияларидан ноилмий концепция сифатида воз кечишимизга ёки ўзимизни тарихий жараёни назарий идрок этиш имконидан маҳрум этишимизга тўғри келади.

²⁵ Антагонизм – келиштириб бўлмайдиган қарама-қаршилик, зиддият.

Бундай уринишлар қанчалик илмий объектив ва ишончли бўлиб туюлмасин, ижтимоий тадқиқотни сон-саноксиз тафсилотлар йиғишдан иборат қилиб қўяди, жамиятнинг тузилишини ҳам, унинг ривожланиш динамикасини ҳам тушунишга имкон бермайди.

Ҳозирги замон рационализи ўрта асрларни таърихнинг зулматли даври деб ҳисоблайди. Шахсий эркинликнинг йўқлиги, озчилик томонидан халқ оммасининг эксплуатация қилиниши, қарашларининг торлиги (қўшни қишлоқдаги деҳқон – хорижликни қўйинг, шаҳарликнинг кўзига шубҳали, хавфли ва бегона бўлиб кўринган), шунингдек, умумий жоҳиллик (илмсизлик) ва бидъатларнинг ҳукмронлиги таъкидланди.

Шу билан бир қаторда ўрта аср идеаллаштирилди. Буни, одатда, реакцион файласуфлар, баъзида эса ҳозирги капитализмнинг прогрессив танқидчилари амалга оширдилар. Улар бирдамлик ҳиссини, иқтисодийнинг инсон талабларига бўйсундирилганини, инсоний ўзаро муносабатларнинг тўғрилиги ва аниқлигини, католик черковларининг юксак характерга эга бўлганлигини, ўрта аср кишиси учун хос бўлган ишонч ҳиссини кўрсатдилар. Ҳар икки манзара тўғри, бироқ уларнинг биридан атайин кўз юмган ҳолда манзара чизилар экан, уларнинг иккаласи ҳам хато бўлиб қолади.

Ўрта асрлар ҳозиргидан фарқли равишда шахс эркинлигининг йўқлиги билан характерланади. Илк ўрта асрларда ҳар бир одам ижтимоий тартибдаги ўз ролига маҳкам бириктирилган эди. Инсон ўз ижтимоий аҳволини ўзгартириш, бир синфдан бошқа синфга ўтиш, шаҳардан шаҳарга, бир мамлакатдан бошқа мамлакатга кўчиш имко-

нига эга эмас эди. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, у туғилган жойида яшashi зарур эди. Кўпинча у ўзи хоҳлагандек кийиниш, ўзи хоҳлаган таомни ейиш ҳуқуқига ҳам эга эмас эди.

Ҳунарманд ўз товарини муайян баҳога сотишга, деҳқон эса муайян жойда, бозорда ўз маҳсулотини сотишга мажбур эди. Цех ишчиси цехдан ташқаридаги бирон-бир одамга цехнинг техник сирларини айтиш ҳуқуқига эга эмас эди.

Шахсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт қоида ва мажбуриятлар билан тартибга солинар ва улар ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларига ёйилар эди.

Гарчи инсон ҳозирги маънода озод бўлмаса ҳам, у ёлғиз ва бошқалардан ажралган эмас эди. Туғилишиданоқ ижтимоий оламда муайян ўзгармас ўрин эгаллаган инсон қандайдир структурлашган уюшмага бириктирилган эди: аввал бошданоқ унинг ҳаёти мазмунга тўла эди, бундай мазмунли ҳаёт шубҳа ва гумонлар учун ўрин қолдирмасди. Шахс унинг жамиятдаги роли билан айнийлаштирилди: у деҳқон, ҳунарманд ёки рицар эди, аммо хоҳишига кўра у ёки бу иш билан шуғуллана оладиган индивид эмас эди.

Ижтимоий тузумга табиий тартиб сифатида қараларди, ана шу тартибнинг муайян қисми бўлган инсон ўзига ишончни, унга мансубликни ҳис этган. Рақобат унча катта бўлмаган. Инсон туғилиши билан муайян иқтисодий ҳолатга мансуб бўлган. Бу эса унга анъанавий ҳаёт даражасини кафолатлаган. Айни вақтда у индивидга ижтимоий иерархияда юқори турувчилар олдидаги иқтисодий мажбуриятларни ҳам юклаган.

Бироқ индивид ўз ижтимоий сфераси доирасида меҳнатда ва эмоционал ҳаётда ўз шахсини

етарли даражада эркин ифодалаш эркинлигига эга бўлган. Гарчи у даврда ҳаёт йўларини истаганча танлаш (бу эркинлик маълум даражада мавҳум) маъносидаги индивидуализм мавжуд бўлма-маса-да, реал ҳаётда конкрет индивидуализмнинг жуда кўп кўринишлари бўлган.

Изтироблар, оғриқлар жуда кўп эди, бироқ черков ҳам бор эди, у қандайдир даражада бу изтиробларни енгиллаштирган ва буни Одам Атонинг гуноҳлари, ҳар бир изтироб чекувчининг гуноҳлари учун жазо деб изоҳлаган. Черков индивидга айбдорлик ҳиссини сингдирган, бироқ айни вақтда ўзининг чексиз муҳаббатини изҳор этган, ўз фарзандларига Худо уларни севиши ва гуноҳларини кечиришига ишониш имконини ҳам берган.

Худога бўлган муносабатда шубҳа ва қўрқувга нисбатан кўпроқ ишонч ва муҳаббат бўлган. Деҳқон ҳам, шаҳарлик ҳам ўз ҳаёти кечган кичик географик макондан ташқарига жуда кам ҳолда чиққанлар, чунки олам чекланган ва тушунарли эди. Ер ва инсон ана шу олам марказида эди; ҳар бир одам бўлғуси ҳаётдан ё жаннатни, ё дўзахни кутган; инсоннинг туғилишидан то ўлишигача бўлган бутун ҳаёти давомидаги хулқ-атвори ўша даврдаги ҳукмрон қарашларга кўра ҳаракатланганлиги очиқ-ойдин эди.

Шундай қилиб, ўрта аср жамияти, бир томондан, структурлашган бўлиб, инсонга ўзига нисбатан ишонч ҳиссини берган, бошқа томондан эса уни кишанларда ушлаб турган.

Бироқ бу кишилар авторитаризмга ва кейинги асрлардаги зулм характерига эга бўлмаган. Ўрта аср жамияти индивидни озодликдан маҳрум этмаган, чунки ҳали «индивид»нинг ўзи мавжуд бўл-

маган. Инсон ҳануз бирламчи алоқали олам билан боғлиқ эди; у ўзини фақат ижтимоий роли призма-си орқали кўрар эди; унинг ижтимоий роли айна вақтда унинг табиий роли ҳам эди. У ўзига индивидуал шахс сифатида қарамас эди.

Худди шунингдек, бошқа ҳар қандай одамга ҳам «индивид» сифатида қаралмас эди. Шаҳарга келган деҳқон бегона ҳисобланган; ҳатто шаҳар ичидаги турли ижтимоий гуруҳ вакиллари бир-бирига бегона сифатида қарар эдилар. Инсон индивидуаллигини, индивидуал шахсни англаш ҳали етарлича ривожланмаган эди.

Ўрта аср жамиятидаги индивиднинг ўзлигини англашидаги етишмовчилик Яков Буркхард томонидан ўрта аср маданиятига берилган тавсифда ўзининг классик ифодасини топди.

«Ўрта асрларда ташқи оламга ва ўз ички дунёсига нисбатан ўзликни англашнинг ҳар иккала томони гўё битта умумий кўрпа остида ухлаб ётарди. Кўрпа онгсиз эътиқод, содда қарашлар ва бидъатлардан тикилган эди. Бутун олам ва унинг тарихи ўзига хос рангдаги ана шу кўрпа орқали тасаввур этиларди. Инсон ўзини фақат ирқий белгилари ёки халқни бир-биридан фарқлайдиган белгилар, партиялар, корпорациялар, оила орқали биларди. Бошқача қилиб айтганда, шахс тушунчаси ҳар доим қандайдир умумий форма билан боғланарди».²⁶

Сўнгги ўрта асрда жамият структураси ва шахс ўзгара бошлади. Ўрта аср жамиятининг бирлиги ва марказлашуви кучсизланди. Капиталнинг, индивидуал иқтисодий ташаббус ва рақобатнинг аҳамияти ортди, янги пулдор синф ривожланди.

²⁶ Буркхардт Я. Культура италии в эпоху Возрождения. Т. 1. СПб., 1905. С.157.

Жамиятнинг барча синфларида индивидуализм сезиларли даражада ўсди ва у инсон фаолиятининг барча соҳаларига: диди ва модага, санъат ва фалсафага, ҳатто илоҳиётга таъсир кўрсатди.

Шуни алоҳида таъкидламоқчиманки, бу бир томондан, бойларнинг унча катта бўлмаган гуруҳи ва капиталистга, иккинчи томондан эса деҳқонлар оммаси ва шаҳар ўрта синфи учун мутлақо турлича аҳамият касб этди.

Деҳқонлар оммаси учун бу янги тенденциялар қайсидир маънода шахсий ташаббусни намоён этиш, бойлик орттириш имконини берди, бироқ яна ҳам муҳими, анъанавий ҳаёт тарзининг емирилиши таҳдидини вужудга келтирди.

Ана шу тафовутни доимо ёдда тутиш зарур, чунки янги шароитда турли синфларнинг психологик ва идеологик реакциясининг қандай бўлиши шунга боғлиқ эди.

Италияда янги иқтисодий ва маданий ривожланиш Марказий ва Ғарбий Европага қараганда анча тез рўй берди ва бу фалсафа, санъат, бутун ҳаёт тарзига кучли таъсир кўрсатди. Айнан Италияда инсон биринчи бўлиб, айнаи вақтда ўзига ишонч берган ва уни чеклаган феодал жамиятдан ажралиб чиқди ҳамда у билан алоқасини узди.²⁷

Буркхардтнинг сўзларига қараганда, Европа оиласида шахснинг ривожланиши масаласида биринчи туғилиш Италияга тегишли, итальян эса биринчи индивиддир.

Марказий ва Ғарбий Европага қараганда Ўрта аср жамиятининг Италияда илгари рўй берганлиги факти ўзининг қатор иқтисодий ва сиёсий сабабларига эга. Булар орасида Италиянинг географик жойлашуви ва савдо-сотик соҳасидаги

²⁷ Ўша жойда. В.5.

устунлиги (шундан келиб чиқиб, Ўрта Ер денгизи Европа учун савдо йўли эди), папа ва императорлар ўртасидаги кураш, бунинг натижасида кўплаб мустақил сиёсий бирликларнинг ташкил топиши; унинг Шарққа яқинлиги ва шу туфайли саноатни ривожлантириш учун, масалан, ипак саноатини ривожлантириш учун зарур технологик билимларга эга бўлганлиги кабиларни кўрсатиш мумкин.

Шу ва бошқа сабабларга кўра, Италияда кучли пулдор синф шаклланди, унинг аъзолари ташаббускорлик, куч-қудрат ва шуҳратпарастлик руҳи билан тўлиб-тошган эди.

Айни пайтда феодал синфий табақаланиш ўз аҳамиятини йўқотди. XII асрдан бошлаб ва ундан кейин аристократлар ва бюргерлар биргаликда яшадилар, табақалар ўртасидаги тавофутлар йўқола бошлади, бойлик қариндош-уруғликдан муҳимроқ бўлиб қолди.

Айни вақтда омма ичидаги анъанавий ижтимоий табақаланиш ҳам емирила бошлади. Биз унинг ўрнида шаҳарларда эксплуатация қилинаётган ва сиёсий жиҳатдан эзилаётган ишчилар оммасини кўрамиз.

Буркхарднинг кўрсатишича, 1231 йилдаёқ Фридрих II нинг сиёсий чора-тадбирлари «феодал системани бутунлай йўқотишга ҳамда халқни энг юқори ҳажмда солиқ тўловчи ва ҳар қандай шахсий иродадан маҳрум, қуролсиз оммага айлантириш»га қаратилди. Ўрта аср ижтимоий структураси емирилишининг ўсиб бориши натижасида ҳозирги маънодаги индивид вужудга келди.

Буркхардт шундай деб ёзди: «Италияда биринчи бўлиб онгсиз эътиқод ва иллюзиялардан тикилган кўрпа улоқтириб ташланди, биринчи бўлиб давлат ва умуман, инсон ишларига нисбатан объекти-

визм пайдо бўлди. Шу билан бир қаторда унга қарама-қарши куч сифатида субъективизм вужудга келди ва тез ривожланди.

Инсон ўзлигини англаб, ўз индивидуаллигига эга бўлди ва ўзининг ички оламини яратди. Зеро, бир замонлар юнонлар варварлар устидан, араблар эса ўзларининг ёрқин индивидуаллиги туфайли Осиёнинг бошқа қабилалари устидан юксакликка кўтарилган эдилар.²⁸

Буркхардтнинг бу тавсифи янги индивид руҳини тавсифлаш билан бирламчи алоқадан озод бўлган инсонни яққол намойиш этади, биз бу ҳақда ўтган бобда тўхтадик.

Инсон шуни билдики, ўзи ҳам, бошқалар ҳам индивид, алоҳида мавжудот. У табиат ўзидан алоҳида эканлигини икки жиҳатига кўра англаб етди: инсон биринчидан, табиат ҳам назарий, ҳам амалий эгалланиши зарур бўлган синоат эканлигини; иккинчидан эса унинг гўзаллигидан лаззатланиш мумкин бўлган объект эканлигини кашф этди. Инсон оламни кашф этди ва уни амалда кашф этар экан: «Менинг мамлакатим (ватаним) – бутун дунё» деган сўзни айта олди.²⁹

Уйғониш (ренессанс) бой ва кучли синфнинг маданияти эди: у янги иқтисодий кучлар бўрони туфайли кўтарилган тўлқинлар гирдобига тушиб қолганди.³⁰

²⁸ Варварлар – дастлаб қадимги юнонлар, римликлар учун ажнабий бўлган, ўзлари учун тушунарсиз тилда гаплашадиган ва ўз маданиятларига бегона бўлган одамлар, кейинчалик эса маданиятнинг қуйи поғонасида турувчи ҳар қандай шахсга нисбатан ишлатиладиган атама.

²⁹ Ўша жойда. Б.129.

³⁰ Ренессанс – французча «Renaissance» – қайта туғилиш маъносини англатиб, XIV аср бошидан XVII аср сўнгигига қадар давом этган Европа санъати тарихида салмоқли аҳамиятга эга бўлган даврга нисбатан қўлланилади.

Янги бойликдан ҳам, янги ҳокимиятдан ҳам маҳрум этилган оддий халқ илгариги умидлари пучга чиққач, маъносиз оммага айланди; ана шу авомни гоҳида мақтадилар ёки уни қўрқитдилар, бироқ мулкдорлар ҳокимияти уларни доимо манипуляция қилди ва эзди.

Янги индивидуализм билан ёнма-ён янги деспотизм³¹ ҳам бош кўтарди. Уйғониш майда савдогарлар ёки ҳунармандларнинг эмас, балки бой аристократлар (оқсуяклар, аслзодалар) ва баргер (муайян шаҳардаги аҳоли)ларнинг маданияти эди. Иқтисодий фаолияти ва бойликлари уларга озодлик ва индивидуалликни ҳис этиш имконини берди. Бироқ улар ҳам кўп нарса йўқотдилар: Ўрта аср ижтимоий структураси инъом этган ишонч ва ижтимоий структурага мансубликдан маҳрум бўлдилар. Натижада улар анча эркин бўлиб қолдилар, бироқ анча ёлғиз ҳам эдилар. Улар ҳаётнинг барча қувончларини сўнгги томчисигача сўриб олиш учун ўзларининг бутун ҳокимият ва бойликларидан фойдаландилар. Бунинг учун оммани бошқариш, ўз синфи ичидаги рақибларни тўхтатиш учун оммани психологик манипуляция қилишдан то уни жисмонан эзишгача бўлган барча воситалардан фойдаланишларига тўғри келди.

Ҳокимият ва бойликни сақлаб қолиш учун бўлган ҳаёт-мамот курашида барча инсоний муносабатлар заҳарланди. Қардошлар ёки ҳеч бўлмаганда ўз синфи аъзолари билан бирдамлик манфаат асосида ажралиб чиқиш билан алмашди; бошқа одамларга фойдаланиш ва манипуляция қилиш «объектлари» сифатида қарала бошланди, мақсадга эришиш йўлида одамлар шафқатсизларча қурбон қилинди.

³¹ Деспотизм – чекланмаган ҳокимият, бошқарув шакли.

Индивид ҳокимият ва бойликка ташна эҳтиросли эгоцентризм қомига тушиб қолди. Бунинг оқибатида илғор индивиднинг ўз шахсига бўлган муносабати, ўзига бўлган ишончи ва хавфсизлик ҳисси заҳарланди. Илғари бошқалар у учун манипуляция қурбони бўлгани каби энди унинг ўзи ҳам бошқалар учун манипуляция объектига айланди.

Уйғониш даври капитализмининг хўжайинлари гоёт бахтли ва ўзларига ишончи юқори эди, деган фикрларга шубҳа билан қараш учун етарлича асослар мавжуд. Афтидан, янги озодлик улар ўз куч-қудратларининг ўсиб боришини ҳис этишининг эмас, балки ўсиб борувчи ёлғизланиш, шубҳа, скептицизм³² ва буларнинг натижаси ўлароқ ғамташвиш ҳам келтирган.

Биз бу зиддиятларни гуманистларнинг фалсафий асарларида кўришимиз мумкин. Улар инсоннинг қадр-қиммати, индивидуаллиги ва куч-қудратини алоҳида таъкидлайдилар, бироқ уларнинг фалсафасида ишончсизлик (қатъиятсизлик) ва умидсизлик ҳам намоён.

Душман оламда яккаланиб (ёлғизланиб) қолган индивиднинг аҳволдан келиб чиқадиган ана шу ички ишончсизлик, афтидан, Буркхардт кўрсатганидек, Уйғониш даври индивиди учун хос бўлган янги характерли белгиларнинг қандай вужудга келганлигини тушунишга имкон беради. Ҳолбуки, бу характер белгилари Ўрта аср ижтимоий структурасининг аъзосида йўқ эди ёки у жуда кучсиз намоён бўлган эди.

Бу ерда гап индивиднинг шон-шуҳратга жонжаҳди билан интилиши устида борапти. Агар ҳаёт-

³² Скептицизм – объектив воқеликни англашнинг ҳар қандай имкониятини рад этувчи фалсафий йўналиш.

нинг маъноси шубҳа остида қолса, бошқаларга ва ўз-ўзига бўлган муносабат ишонч ҳиссини уйғот-маса, у ҳолда шуҳратпарастлик инсонни шубҳалардан озод қилади. У худди Миср эҳром (пирамида)лари ёки христиан эътиқодидаги умрбоқийлик тушунчаси бажарган функцияни бажара бошлайди: у индивидуал ҳаётни табиий чегараларидан юксалтириб, ҳеч қачон емирилмайдиган, завола кўрмайдиган даражага кўтаради. Агар инсон ўз замондошлари ўртасида танилса, бундан кейин ҳам шундай бўлишига умид қилиши, бошқалар онгида яшаётгани учун ҳам унинг ҳаёти маъно ва аҳамиятга эга эканлигига умид боғлаши мумкин.

Англашиладики, ишончсизлик муаммосининг бундай ҳал этилиши ўз аъзолари реал шон-шуҳратга эришиш имконига эга бўлган ижтимоий гуруҳдагина мумкин. Ҳуқуқсиз ва кучсиз омма бундай имкониятга эга бўлмаган; Реформациянинг бош таянчи бўлган шаҳар ўрта синфи ҳам (биз буни қуйида кўрсатамиз) муаммони бошқа йўл билан ҳал этган.

Тадқиқотимизни Уйғониш давридан бошлаган-лигимизнинг боиси шундаки, ҳозирги замон индивидуализми ана шу даврда туғилди; шунингдек, тарихчиларнинг ана шу даврга оид ишлари бизни қизиқтираётган жараёни тушунишга яқиндан ёрдам беради. Бу инсоннинг индивидуал ҳаётдан чиқиши ва ўзини алоҳида мавжудот сифатида тўла англаш жараёнидир.

Гарчи Уйғониш даври ғоялари Европа тафаккурининг бундан кейинги ривожига кучли таъсир кўрсатган бўлса ҳам, ҳозирги замон капитализмининг асосий илдизлари, унинг иқтисодий структураси ва руҳини биз кейинги Ўрта аср итальян ма-

даниятидан эмас, балки Марказий ва Ғарбий Европанинг иқтисодий, ижтимоий ҳолати ва ундан келиб чиққан Лютер ва Кальвин доктриналаридан топамиз.

Бу икки маданият ўртасидаги муҳим тафовутлар қуйидагича. Уйғониш даври маданияти нисбатан юксак даражада ривожланган савдо-сотик ва саноат капитализми жамиятини намоён этди; унча катта бўлмаган бойлар гуруҳи ва ҳокимиятга эга бўлган индивидлар шу жамиятни бошқарди ва ушбу жараён ана шу маданиятни ўз асарларида ифода этган файласуфлар ва рассомлар учун ижтимоий таянч бўлиб хизмат қилди.

Реформация, аксинча, деҳқонлар ва шаҳар қўйи қатламининг дини эди. Германияда ҳам бой ишбилармонлар, масалан, Фуггерлар бор эди, бироқ янги диний доктриналар уларни ўзига тортмас эди. Улар ҳозирги замон капитализми ўсиб чиққан асос вазифасини ҳам ўтаган эмаслар.

Макс Вебер кўрсатганидек, шаҳар ўрта синфи Ғарб олами ҳозирги замон капитализмининг асоси эди. Уйғониш даври ва реформациянинг ижтимоий асослари мутлақо турлича бўлгани сингари табиий равишда бу ҳаракатларнинг руҳи ҳам турлича эди. Лютер ва Кальвин теологиясини кўриб чиқишимиз жараёнида бу тафовутлар яққолроқ кўзга ташланади.

Биз эътиборимизни кўпроқ индивиднинг эски алоқаларидан озод бўлиши шаҳар ўрта синфи вакиллариининг характериға қандай таъсир кўрсатганиға қаратамиз ҳамда протестантлик ва кальвинизм озодликни янғича ҳис этиш имконини бергани ҳолда айни вақтда бу озодлик юкидан қочишни ҳам ўзида намоён этганлигини кўрсатамиз.

Даставвал Европадаги, айниқса, Марказий Европадаги XVI аср бошларидаги иқтисодий ва ижтимоий вазиятни кўриб чиқамиз. Кейин эса бу вазият ана шу даврда яшаган одамлар шахсига қандай таъсир кўрсатгани, Лютер ва Кальвин таълимотлари бу психологик омил билан қандай алоқадорлиги ва ана шу янги диний таълимотлар капитализм руҳи билан қандай алоқада бўлганлигини муҳокама қиламиз.

Ўрта аср жамиятида шаҳарларнинг иқтисодий тузилиши нисбатан статик (барқарор) эди. Ўрта аср охирларида ҳунармандлар цехларга бирлашган эдилар. Ҳар бир уста битта ёки иккита шогирдга эга эди. Усталарнинг сони эса шаҳарнинг умумий эҳтиёжларини қондириш заруриятидан келиб чиқиб белгиланарди. Гарчи уларнинг орасида ўз меҳнати ҳисобига яшаш учун қийинчиликларни бошидан ўтказишга тўғри келадиган баъзи кишилар мавжуд бўлса ҳам, умуман олганда, цех ишчиси ўз меҳнати билан бемалол тирикчилик ўтказишига қаттиқ ишонарди. Агар у яхши стул, пойабзал, эгар ва ҳоказо ясаса, бу меҳнат натижаси ўзи мансуб бўлган табақа анъанаси талаб этадиган ҳаёт даражасини таъминлашга етар эди. У ўз меҳнати маҳсулига умид боғлаши мумкин эди. Цехлар ўз ишчилари ўртасидаги рақобатга тўсқинлик қилар ва уларни хомашё олиш, технологияни ривожлантириш, тайёр маҳсулотга нарх белгилаш масалаларида ҳамкорлик қилишга ундар эди.

Бутун Ўрта аср ҳаёти билан бирга цех тизими-ни идеаллаштириш тенденциясига зид равишда айрим тарихчилар цехлар ҳамиша монополистик руҳ билан яшаганлигини, кичик гуруҳни бошқа барча бегоналардан ҳимоялашга интилганлигини

таъкидлайдилар. Бироқ кўпчилик муаллифлар, ҳар қандай идеаллаштиришни бир четга улоқтирганда ҳам, цехлар ўзаро ҳамкорликка асосланган бўлиб, ўз ишчиларига нисбатан фаровон ҳаётни таъминлаш учун кафолат берган, деб ҳисоблайдилар.

Зомбарт кўрсатганидек, ўрта аср савдоси жуда кўплаб майда тадбиркорлар томонидан амалга оширилган.

Улгуржи ва чакана савдо бир-биридан ҳали ажралмаган эди. Ҳатто бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик қилган савдогарлар ҳам, масалан, Шимолий Германия Гинзаси ишчилари чакана савдо билан шуғулланганлар. Капитал жамғариш XV аср охиригача жуда секин рўй берди. Бундай шароитларда кичик тадбиркор ўз аҳволидан чуқур қониқиш ҳосил қилар эди.

Ўрта аср шаҳарларининг ҳаёти тўғрисида профессор Тоуни шундай ёзади: «Ҳозир механик равишда қилинадиган ишларнинг жуда кўпи у вақтларда инсоннинг шахсан ва бевосита иштирокида бажариларди. Шу боисдан ҳам одамларни шубҳагумонлардан озод қилишни кўзлайдиган ва уларни иқтисодий самарадорликни ошириш учун йўналтирадиган доктриналарнинг пайдо бўлиши учун шароит йўқ эди. Буларнинг ҳаммаси бизни фақат католик черкови доктриналаридагина эмас, балки дунёвий қонунчиликда ҳам ўз ифодасини топган ўрта аср жамиятидаги индивиднинг аҳволи, хусусан, иқтисодий фаолиятга бўлган ахлоқий қарашларини тушуниш учун жуда муҳим нуқтага олиб келади.

Ўрта аср оламини идеаллаштиришга урингани учун Тоунидан шубҳаланиш ярамайди, шу боисдан ҳам биз яна унга мурожат этамиз. Иқтисо-

дий фаолиятга бўлган муносабат қуйидаги икки шарт-шароитга асосланган эди: «Иқтисодий манфаатлар иккинчи даражалидир. Улар инсон ҳаётининг бош мақсадига – руҳни халос этишга бўйсундирилиши зарур; иқтисодий хулқ-атвор – умуман олганда, шахс хулқ-атворининг битта томони экан, – хулқ-атворнинг бошқа томонлари сингари ахлоқ талаблари унга ҳам тегишлидир».

Шундан кейин Тоуни иқтисодий фаолиятга ўрта аср қарашларини батафсил тадқиқ этди. Моддий бойлик зарур, чунки усиз одамлар яшолмайдилар, бир-бирларига ёрдам бера олмайдилар, бироқ унинг аҳамияти иккинчи даражалидир. Хулқ-атворнинг иқтисодий мотивлари шубҳалидир. Одамлар бундай майлларнинг куч-қудратидан хавфсирайди. Аммо ушбу майлларни маъқуллашгача борадиган даражада пасткаш ҳам эмаслар. Ўрта аср назарияларида ахлоқий мақсад билан боғланмаган иқтисодий фаолиятга, умуман, ўрин ажратилмас эди.

Агар Ўрта аср мутафаккири моддий бойликка интилиш доимо амал қиладиган ва муҳим кучдир, бу бошқа табиий кучлар билан бирга ўз-ўзидан равшан ва муқаррар ҳолат, деган фикрга асосланувчи жамият тўғрисидаги таълимотга дуч келса, бундай таълимот унга уришқоқлик ёки сексуал инстинкт инсонда доимий равишда мавжуд бўладиган инсоний сифат, деб ҳисоблайдиган ижтимоий фалсафага қараганда бемаъни ва ахлоқсиз бўлиб туюлиши мумкин.

Авлиё Антоний айтганидек, бойлик одам учун мавжуд, инсон бойлик учун эмас. Шу боисдан ҳам иқтисодий манфаатларнинг жиддий, муҳим ишларга аралashiши ҳар қадамда чеклашлар,

таъқиблар, огоҳлантиришларга учрайди. Инсонга унинг ҳаёт даражаси, аҳволига мос бўлган бойликка интилиши учун рухсат берилади. Бироқ катта бойликка интилиш тадбиркорлик эмас, балки очкўзликдир. Очкўзлик инсонни ўлимга олиб борувчи оғир гуноҳдир.

Савдо-сотик қонуний машғулотдир. Турли мамлакатларнинг табиий бойликлари ўртасидаги тафовут шундан гувоҳлик берадики, бунинг шундай бўлиши илоҳий башорат орқали белгиланган. Бироқ бу хавfli иш. Инсон умумманфаатлари йўлида савдо билан шуғулланаётганлигига ва унинг оладиган фойдаси меҳнат учун тўланадиган адолатли ҳақдан ошиб кетмаслигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Сочилиб, парчаланиб ётган дунёда хусусий мулк зарурий институт. Мулк ҳаммага бирдек эмас, балки одамларга алоҳида тарзда тегишли бўлган даврда одамлар кўп ишлайди ва камроқ баҳслашади. Хусусий мулкчиликни инсон ожизлигига йўйиш ва шу учун ҳам унга рухсат бериш керак. Аммо уни ҳеч қачон ўз ҳолича арзирли ва ҳавас қилса бўладиган нарса сифатида кўрмаслик керак.

Агар инсон табиати идеалгача юксала олса, бу коммунизмдир. Мулк энг яхши ҳолатда ҳам инсон учун ортиқча юк. У қонуний йўл билангина қўлга киритилиши кўпроқ одамларга тегишли бўлиши, камбағалларга ёрдам кўрсатиш воситаси бўлиши керак. Ундан имкони борича биргаликда фойдаланиш лозим. Мулк эгалари ўз мулкларини муҳтожлар билан бўлишишга, ҳатто бу муҳтожлик қашшоқлик даражасига етиб бормаган бўлса ҳам, бирга баҳам кўришга тайёр бўлишлари зарур.

Гарчи бу қарашлар хулқ-атвор нормаларини ифода этса ҳам, реал иқтисодий амалиётнинг аниқ

тасвири бўлмаса-да, қандайдир маънода Ўрта аср жамиятининг ҳақиқий руҳини ифода этади.

Ўрта аср шаҳарлари учун характерли бўлган ҳунармандлар ва савдогарлар аҳволининг нисбий барқарорлиги сўнги ўрта асрларда заифлашди ва XVI асрда тўла емирилди. XIV асрда ва ундан ҳам илгарироқ цехлар ичида табақаланиш, уни барта-раф этишга бўлган уринишларга қарамай, тобора кучайди. Айрим цех ишчилари кўп капиталга эга бўлиб, битта ёки иккита эмас, беш-олтитадан шогирд ёллай бошладилар.

Тез орада айрим цехларга маълум бошланғич капиталга эга бўлган одамлар олина бошлади. Бошқа цехлар кучли монополияларга айланди ва ўз имтиёзларидан кўпроқ фойдаланиб, истеъмолчиларни тобора кўпроқ эксплуатация қиладилар. Шу билан бирга цехларнинг кўплаб қашшоқлашган ишчилари доимий ишидан ташқари қўшимча иш топишга мажбур бўлдилар ва майда савдо-сотиқ билан шуғулландилар. Уларнинг кўпчилиги мустақил бўлишга жон-жаҳди билан ёпишган бўлишига қарамай, иқтисодий мустақиллик ва келажакка бўлган ишончдан маҳрум бўлдилар.

Цех тизимининг шундай ривожланиши муносабати билан ёлланган шогирдларнинг аҳволи яна ҳам ёмонлашди. Италия ва Франция мануфактура³³ларида ҳамма нарсдан маҳрум қилинган ишчилар аҳолининг бутун бир синфи сифатида XIII асрда ва ҳатто ундан олдинроқ мавжуд эди. Улар билан қиёслаганда ҳунармандчилик цехларидаги кичик уста-шогирдларнинг аҳволи яхшироқ эди. Гарчи цехдаги ҳар бир шогирд уста бўла олма-

³³ Мануфактура – қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқариш тузилмаси.

са-да, ҳар бир устанинг шогирдлари сони ортиб боргани сайин уста бўлиш учун шунча кўп капитал талаб этила бошлади. Бироқ цехлар кўпроқ монополистик характер касб эта бошлаши билан шогирдларнинг уста бўлиш имконияти шунча камайиб борди.

Уларнинг иқтисодий ва ижтимоий аҳволи тобора ёмонлашиб бориши натижасида норозилиги ҳам ўсиб борди; уларнинг ўз ташкилотларига бирлашуви, иш ташлаш ва қўзғолонлар ана шундан гувоҳлик беради.

Хунармандчилик цехларининг капиталистик ривожланиши тўғрисида айтилган юқоридаги гаплар кўпроқ савдо-сотиққа тегишли. Ўрта аср савдоси, асосан, майда савдогарчилик бўлиб, шаҳар ичида эди. XIV – XV асрларда умуммиллий ва халқаро савдо тез ўсди.

Тарихчилар йирик савдо компаниялари қачон вужудга келди, деган масалада аниқ тўхтамга келишмаган. Бироқ барча тарихчилар катта капиталга эга бўлган, майда савдогарга ҳам, харидорга ҳам жиддий таҳдид солган бу компаниялар, XV асрда монополияга айланди, деган фикрга қўшиладилар.

Император Сигизмунднинг XV асрдаги ислоҳоти қонунчилик воситасида монополияларни чеклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Бироқ майда тадбиркорларнинг аҳволи тобора ишончсиз бўлиб борди. «Ислоҳотлар кескин чоралар кўриш учун эмас, балки шикоятларни эшитиш учунгина хизмат қилар эди».

Кичик савдогарларнинг монополияларга нисбатан қаҳр-ғазаби ва нафратини Лютер 1524 йили чоп этилган «Савдо-сотиқ ва порахўрлик тўғри-

сида» номли памфлетида ёрқин ифодалади. «Улар барча товарларни ўз қўлларига олдилар ва биз юқорида айтган барча тузоқлардан ошкора фойдаланяпти; улар ўзлари хоҳлаганича нархларни кўтаришти ва туширяпти, бу билан барча кичик савдогарларни хонавайрон қияпти; гўё улар Худонинг яратган неъматларига эгалик қияпти; улар учун эътиқод ва муҳаббатнинг ҳеч қандай қонуни йўқ».

Лютернинг бу сўзлари бугун ҳам аҳамиятли. Ўрта синфнинг XV – XVII асрлардаги бой монополистарига бўлган қўрқув ва нафрати кўп жиҳатдан ҳозирги ўрта синфнинг монополиялар ва қудратли капиталистларга бўлган ҳис-туйғусини эслатади.

Саноатда ҳам капиталнинг роли кучайди. Тоғкон саноати бунга характерли мисоллар беради. Даставвал тоғ цехидаги ҳар бир ишчининг ҳиссаси у бажарган ишга пропорционал (тенг) эди. Бироқ XV асрдаёқ фойда кўпинча ўзи ишламаган капиталистлар ўртасида тақсимлана бошлади. Ишнинг кўп ҳажми эса маош оладиган ишчилар томонидан бажарилди, бироқ улар корхона фойдасидан улуш олмас эдилар.

Капиталистик ривожланишнинг ана шу жараёни саноатнинг бошқа соҳаларида ҳам рўй берди. Бу эса ҳунармандчилик цехлари ва савдода вужудга келган тенденцияни кучайтирди: капиталнинг роли кучайди, бойлар ва камбағаллар ўртасидаги табақаланиш ортди, қишлоқ синфларининг норозилиги кучайди.

Тарихчилар деҳқонларнинг аҳволи масаласида бир хил фикрда эмаслар. Бироқ қуйида келтирилатган Шапиро анализи кўп тадқиқотчиларнинг натижаларига тўла мос келади.

«Сиртдан гуллаб-яшнаётгандек бўлиб туюлса-да, деҳқонларнинг ҳаёт – шароити тез ёмонлашди. XVI аср бошларида фақат озгина деҳқонларгина ўзлари ишлаган ерларига ҳақиқий эгалик қилдилар. Бу эса ўрта асрларда синфий мустақиллик ва тенгликнинг муҳим белгиси бўлиб хизмат қилар эди.

Жуда кўпчилик ишлашдан ёки ердан фойдалангани учун шартномага мувофиқ оброк³⁴ тўлашга мажбур бўлган шахсан озод кишилар синфини ташкил этди. Айни шулар барча деҳқон қўзғолонларининг ўзагини ташкил этарди. Ярим мустақил община³⁵да ер эгасининг мулки билан ёнма-ён яшаган ўртаҳол деҳқон оброк ва турли хизматларнинг кўпайиб бориши уни амалда крепостной қулга, қишлоқ жамоасини эса хўжайин мулкининг бир қисмига айлантиришини англаб етди».

Капитализмнинг иқтисодий ривожланиши психологик атмосферада муҳим ўзгаришларнинг рўй беришига олиб келди. Ўрта асрларнинг охирига келиб, нотинчлик руҳи ҳукм сура бошлади. Ҳозирги маънодаги вақт тушунчаси вужудга келди, дақиқа (минут)лар қадрлана бошлади. Вақтни бундай янгича ҳис этишнинг аломати шунда эдики, Нюрнберг курантлари айни XVI асрда ҳар чорак соатда бонг ура бошлади.

Байрамлар сонининг кўплиги офат бўлиб туюла бошлади. Вақт шу қадар қадрлана бошладик, уни бефойда сарфлаш мумкин эмас эди.

Меҳнат тобора энг олий қадриятга айланди. Меҳнатга янгича муносабат ривожланди. Меҳнатга бўлган талабчанлик шу даражага етдики, ўрта

³⁴ Оброк – крепостной деҳқонлардан пул ёки маҳсулот шаклида олинган тўловлар.

³⁵ Община – муайян бир аҳоли қатламининг ўзини ўзи бошқарувчи ташкилоти.

синф черков муассасаларининг иқтисодий самарасизлигидан дарғазаб бўла бошлади. Қашшоқлашиб бораётган монахлар ордени нафрат уйғота бошлади: улар ишлаб чиқармас эканлар, демак, улар ахлоқсиздир!

Самарадорлик энг юксак ахлоқий қадриятлардан бири бўлиб қолди. Айни вақтда бойлик ва моддий ютуқларга эришиш инсоннинг бутун вужудини қамраб олган эҳтиросга айланди.

Ваъз айтувчи Мартин Бутцер шундай деди: «Атрофда ҳамма энг кўп фойда берадиган иш излаяпти. Ҳамма фан ва санъатни энг тубан қўл меҳнати билан алиштиришга тайёр. Худо томонидан энг хайрли фанлар билан шуғулланиш учун қобилият ато этилган барча ақлли бошлар тижорат билан банд. Бутунги кунда виждонсизлик билан қоришган ушбу тижорат шу қадар шарафсизки, у олийжаноб инсон учун энг сўнгги ўринда турувчи иш ҳисобланиши керак».

Юқорида биз тасвирлаган иқтисодий ўзгаришлар ҳар бир одамга дахлдор бўлган гоят муҳим оқибатларни келтириб чиқарди. Ўрта аср ижтимоий тизими, шунингдек, индивиднинг барқарорлиги ва нисбатан хавфсизлиги ҳам барҳам топди.

Эндиликда капитализмнинг бошланиши билан жамиятнинг барча синфлари ҳаракатга келди. Иқтисодий структурадаги табиий ва шубҳасиз, деб ҳисобланган ўрин энди йўқ эди. Индивид якка бўлиб қолди. Ҳамма нарса унинг анъанавий статуси белгилаган кафолатга эмас, балки ўз саъй-ҳаракатларига боғлиқ ҳолга келди.

Бироқ бу турли синфларга турлича таъсир кўрсатди. Бундай ривожланиш шаҳардаги қашшоқ ва шогирдлар учун эксплуатация ва қашшоқликнинг

янада кучайишини; деҳқонлар учун иқтисодий ва шахсий зулмни; қашшоқ дворянлар учун ҳам бошқача миқёсдаги хонавайрон бўлишни англатди. Воқеаларнинг бундай ривожланиши бу синфлар учун, шубҳасиз, ёмонлашишни англатди. Биз юқорида ўрта синф ичидаги табақаланишнинг ўсиб борганлигини айтдик. Унинг кўпчилик қисми ғоят ёмон аҳволга тушиб қолди. Хунармандлар ва майда савдогарларнинг монополистлар ёки бой рақибларнинг қудратли кучи билан тўқнашишига тўғри келди.

Мустақилликни сақлаш улар учун тобора қийин бўлиб борди. Улар катта устунликка эга бўлган кучлар билан курашди, бироқ бу кураш уларнинг кўпчилиги учун умидсиз ва пуч эди. Ўрта синфнинг қанчадир қисми анча омадли бўлиб, ўсиб борувчи капитализмнинг умумий юксалишида иштирок этди. Аммо бозор ва рақобат ролининг ўсиб бориши ана шу бахтлиларни эндиликда ишончсизлик, ташвишланиш ва ёлғизлик ҳолатида ушлаб турди, вазиятни тубдан ўзгартирди.

Капиталнинг ҳал қилувчи роль ўйнаш факти ҳар бир одамнинг иқтисодий, бинобарин, шахсий тақдири шахсдан юқори турувчи қандайдир кучга боғлиқ эканлигини англатди. Капитал «хизматкор бўлишдан тўхтади ва хўжайинга айланди. У алоҳида мустақил ҳаётни қўлга киритиб, ўзининг қатъий талабларига мувофиқ иқтисодий ташкилотнинг қонунларини тарғиб этувчи катта шерик ҳуқуқини қўлга киритди».

Бозорнинг янги функцияси ҳам худди шундай ҳаракат қила бошлади. Ўрта аср бозори нисбатан тор эди, унинг қандай ишлаши тушунарли эди. Зеро, талаб ва таклиф бир-бири билан тўғри-

дан-тўғри ва конкрет боғлиқ эди. Ишлаб чиқарувчи қанча ишлаб чиқариши зарурлигини тахминан билар ва ўз маҳсулотини мақбул нархда сотишига ишонарди. Энди эса муттасил кенгайиб борувчи бозор учун ишлаб чиқаришга тўғри келди: ҳеч ким савдо-сотиқ имкониятларини олдиндан била олмас эди. Шу боисдан эндиликда яхши товар ишлаб чиқаришнинг ўзи етарли эмас эди.

Сифат савдо-сотиқнинг фақат битта шартига айланди: бозорнинг олдиндан айтиб бўлмайдиган қонунлари эндиликда маҳсулот қандай фойда билан сотилишини (ёки, умуман, сотиладими, йўқми?) белгилай бошлади. Янги бозорнинг амал қилиш механизми худди Кальвиннинг тақдири азал тўғрисидаги таълимотига ўхшаб қолди. Унга кўра, инсон имкони борича комилликка эришиш учун бутун кучини ишга солиши керак, бироқ у туғилмасиданоқ тақдири белгиланган.

Бозор кунини инсон меҳнати маҳсулотлари учун Маҳшар кунига айланди. Рақобатнинг ўсиб борувчи роли яна бир муҳим омил бўлди. Шубҳасиз, рақобат қандайдир даражада Ўрта аср жамиятида мавжуд эди. Бироқ феодал иқтисодий тизими ҳамкорлик принципига асосланган бўлиб, рақобатни бостирувчи қоидалар орқали тартибга солинар, бошқарилар эди. Капитализмнинг ривожланиши билан ушбу ўрта аср тамойиллари аста-секин ўз ўрнини хусусий ташаббус принципига бўшатиб бера бошлади.

Ҳар бир одам олға бориши ва ўз бахтини синаб кўриши лозим: ё сузиш ёки чўкиш. Энди киши бошқалар билан ўзаро алоқадорликка эга эмас, улар рақибларга айланди. Инсон кўпинча иккидан бирини танлаши зарур эди: уларни йўқ қилиши керакми ёки ўзи йўқ қилиниши керакми?

Шуниси аёнки, кейинги вақтларда бўлгани сингари XVI асрда капитал, бозор ва рақобатнинг роли унча катта эмас эди. Бироқ ҳозирги замон капитализмининг барча муҳим элементлари бу вақтда шакланган ва одамларга психологик таъсир кўрсата бошлаган эди.

Бироқ биз масаланинг фақат бир томонини тасвирладик, унинг бошқа томонлари ҳам бор эди: капитализм инсонни озод қилди. У корпоратив тизимнинг регламентларини бартараф этди, инсоннинг оёққа туриши ва ўз бахтини синаб кўришига имкон берди. Инсон ўз тақдирининг хўжайинига айланди; у таваккал қилди, бироқ ютиб чиқа олди. Унинг ўз саъй-ҳаракатлари муваффақият ва иқтисодий мустақилликка олиб келди. Пул инсон даражасини кўрсатиб берувчи буюк кучга айланди, бу борада у ўзининг инсоннинг келиб чиқиши ва табақалардан кўра қудратлироқ таъсирга эга эканлигини исботлади. Биз сўз юритаётган илк даврларда капитализмнинг бу томони эндигина намоён бўлаётган эди.

Капитализмнинг ушбу томони шаҳар ўрта синфига қараганда, оз сонли бой капиталистлар гурӯҳи учун ғоят катта роль ўйнади; ўша вақтда бу тенденция инсон характерининг шаклланишига муҳим таъсир кўрсатди.

XV – XVII асрлардаги ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг инсонга кўрсатган таъсири тўғрисида юқорида айтилганларни умумлаштирсак, қуйидаги манзарани кўришимиз мумкин.

Аён бўладики, бу ерда озодлик иккиёқдамаликка эга бўлади. Индивид иқтисодий ва сиёсий кичанлардан озод бўлди. У янги тизимда ўйнашига тўғри келадиган фаол ва мустақил роли билан барча позитив озодликни қўлга киритди. Бироқ у

ўзига ишонч ва қандайдир жамоага мансубликни ҳис этиш имконини берган алоқалардан ҳам озод бўлди. У энди бутун ҳаётини ўзи марказида турувчи тор доирада ўтказа олмайди; олам чексиз ва таҳдид солувчи бўлиб қолди.

Инсон бу оламдаги муайян ўрнини йўқотиб, ўз ҳаётининг маъноси тўғрисидаги саволга берган жавобини ҳам йўқотди; унга шубҳа-гумонлар ёпирилди: у ким, у нима, нима учун яшайпти? Унга шахсдан юқори турувчи қудратли кучлар – капитал ва бозор таҳдид сола бошлади. У ўзига биродар бўлганларнинг ҳар бирида эҳтимолий рақибни кўрди ва унга нисбатан бегоналашув, душманлик характерини пайдо қила бошлади; у озод, демак, у ёлғиз, бошқалардан ажралган, унга ҳар томондан таҳдид мавжуд.

Уйғониш даври капиталистларида бўлган бойлик ва ҳокимиятга эга бўлмаган, одамлар ва олам билан бирликни ҳис этишдан маҳрум бўлган инсон ўзининг ҳеч нима эмаслиги ва ожизлигини ҳис этишдан эзилди.

Жаннат абадулабад йўқотилди, индивид ёлғиз ўзи чексиз ва таҳдид солувчи олам билан юзма-юз келди. Янги озодлик муқаррар равишда ишончсизлик, ожизлик, шубҳа, ёлғизлик ва ташвиш ҳиссини вужудга келтирди. Инсон ҳаракат қилиш имконига эга бўлиши учун ана шулардан халос бўлиши керак.

2. Реформация даври

Ривожланишнинг айна шу босқичида лютеранлик ва кальвинизм вужудга келди. Бу – бой олий синфнинг эмас, балки ўрта шаҳарликлар, шаҳар камбағаллари ва деҳқонларининг дини эди.

Бу таълимотлар аҳолининг айна шу қатламига қаратилган эди. Чунки улар қуйи синф вакилла-